

Husein Sejko Mekanović e-pošta: sejko.hm@gmail.com

gsm SLO: 0038640 280 679 **gsm BIH:** 0038761 281 853

**»...na soški fronti, so zgradili prekrasno džamijo...«.
Prispevki za zgodovino mošeje v Logu pod Mangrtom.
Ob 400. letnici objave prve bosenske tiskane knjige.**

Vsebina:

HABENT SUA FATA LIBELLI

HIDŽRA

HASAN IN HUSEIN

HAGIA SOFIJA

HERCEGOVINA

HUSREF-BEGOVA MOŠEJA

HABSBURŽANI

HAREM IN HRAM V LOGU POD MANGRTOM

HISTORIA MAGISTRA VITAE

HABENT SUA FATA LIBELLI

Stari latinski pregovor pravi, da tudi knjige imajo svojo usodo. Med letoma 2001-2011 so bili nastali prispevki, ki so zbrani v tej knjigi. Nekateri so že bili objavljeni v strokovnem revialnem tisku: v zdajšnji obliki so tematsko nekoliko razširjeni in predelani.

Knjiga »...na soški fronti, so zgradili prekrasno džamijo...«. *Prispevki za zgodovino mošeje v Logu pod Mangrtom. Ob 400. letnici objave prve bosenske tiskane knjige*, je zastavljena piramidno. Vsako od sedmih poglavij in prav vsako ime sta namreč, gledano z vidika celote, opora naslednjemu, predvsem v smislu problemske nadgradnje in dopolnjevanja tem, kot so: prva svetovna vojna (1914-1918), soška fronta (1915-1917), na soški fronti dokumentirani avstro-ogrski vojaki iz Bosne in Hercegovine ter med letoma 1915-1917 v neposrednem zaledju soške fronte v starodavni (od naselja Bovec deset kilometrov oddaljeni) vasi Log pod Mangrtom zgrajen in nekaj let po koncu prve svetovne vojne v neznanih okoliščinah porušen, edini na slovenskem ozemlju dokumentirani islamski verski objekt, mošeja. To poglavje je baza piramide. Med bazo in vrhom piramide, je šest krajših poglavij, ki so v zelo tesni zvezi z zgodovino vere islama na arabskem polotoku, turškem Cesarstvu ter v Bosni in Hercegovini: Hidžra, Hasan in Husein, Hagia Sofija, Hercegovina, Husref-begova mošeja in Habsburžani. V srcu piramide je povsem upravičeno velik del dežele Bosne, ki se od druge polovice petnajstega stoletja imenuje Hercegovina. Vrh piramide predstavljata predzadnje (iz dveh delov sestavljeno poglavje) in zadnje poglavje. V naslovu knjige se nahaja tudi del stavka, ki je bil objavljen 24.10. 1917 v ljubljanskem časopisu Slovenec.¹

Vas Log pod Mangrtom (včasih tudi Log pod Mangartom) v kateri je bila zgrajena mošeja se nahaja na skrajnem severozahodu Republike Slovenije pod tretjo najvišjo slovensko goro Mangrt (2679 m) oziroma v dolini reke Loške Koritnice, ki je znana tudi pod imenom dolina stoterih potokov in slapov.² Poleg Mangrta v njeni neposredni bližini je še štirinajst drugih, več kot dva tisoč metrov visokih gorskih vrhov: med najvišje sodita Jalovec (2643m) in Bricelj (2344m). Vas je na nadmorski višini okoli šeststoštirideset metrov in sodi med najslikovitejše vasi v Julijskih Alpah,

¹ Džamija na Soči, *Slovenec*, 24.10. 1917 Ljubljana, p. 5. »Za mnogoštevilne mohamedance, ki se bore na soški fronti, so zgradili prekrasno džamijo, v kateri bodo mogli vsaj posamezni oddelki izvrševati svoje verske dolžnosti. Sam sarajevski reis el-ulema kakor tudi vojaški muftija odideta k slovesni otvoritvi«.

² Jaka VADNJAL, *Domovanje v raju. Zgodovina Loga pod Mangartom*, Tolmin 2009.

Triglavskem narodnem parku oziroma v Sloveniji. Sestavljata jo zaselka Gorenji in Spodnji Log. V ozko dolino Loške Koritnice katere del je tudi vasica Strmec, je mogoče vstopiti skozi sotesko Kluže pri Bovcu oziroma skozi italijansko-slovenski mejni cestni prelaz Predel (ital. Predil). V času antičnih Grkov in Rimljanov tukaj je bila zgrajena manjša postojanka (Ad Laricem) in speljana tako imenovana jantarska pot od Ogleja do Norika. Po tej poti so šli tudi številni vojaki antičnega rimskega vojskovodje Julija Cezarja, turškega sultana Sulejmana Veličastnega in francoskega cesarja Napoleona. Ob tem je potrebno posebej poudariti, da je del moderne ceste, ki je dolino Loške Koritnice in Predel povezala z več kot dva tisoč metrov visokim Mangrtskim sedlom najvišje ležeča slovenska cesta.

V drugi polovici štirinajstega stoletja je bil Log pod Mangrtom omenjen kot »Loch« in kot posest benediktinskega samostana iz Rosazza. V osemnajstem stoletju je bila zgrajena sedanja župnijska cerkev Sv. Štefana.³ Cerkev je okrašena s freskami znamenitega slovenskega slikarja Ivana Groharja (1867-1911).⁴ V istem času kot Groharjeve freske v Logu pod Mangrtom je nastal z besedami »KAISER FRANZ JOSEF I. HILFSSTOLLEN« okrašeni vhod v okoli pet tisoč metrov dolg predor za vodo (»Štoln«) iz rudnika cinka in svinca v Rablju v današnji Italiji. V času prve

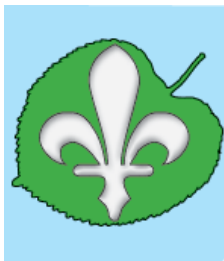
³ Emilijan CEVC, Srečanje s cerkveno umetnostjo na Bovškem, *Bovški zbornik. Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec 1192-1992*, Bovec, p. 206. »Kakor stolpi naravne katedrale kipe nad dolino Koritnice in Loga pod Mangartom vrhovi Mangarta, Jalovca, Rombona in Jerebice, med njimi zveni kot ljudska pesem župnijska cerkev sv. Štefana v Logu. Baročni cvet, ki je pognal sredi zelenja. Otroško se nam zdi, posnema sredi fasade kipenje gora s svojim vzponom v višino; nad portalom se odpira segmentno okno. Ko se ustavimo pred to prijazno baročno kuliso, se vprašamo: ali je bila res na tem mestu že neka rimska antična postaja? Vsekakor je že v srednjem veku, vsaj v 15. stoletju, stala tu prva cerkev, od katere pa v sedanji ni najti sledov. Sedanja je nastala malo pred letom 1786, ko je postala sedež vikariata, kar se je zgodilo v času cesarja Jožefa II. Če je na zunaj stavba ljubko vabljliva, se še bolj razveselimo njene notranjščine. Ladja je v jedru kvadratna in kupolasto obokana; proti pevskega kora in slavoloku pa se vrivata še vmesna prostorska elementa, ki spreminjata prostornino iz centralne v podolžno. Prezbitarij je širok kot ladja, iz katere se vanj preliva šibko profiliran venčni zidec. To je pozno baročna, v klasicizmu se nagibajoča arhitektura, značilna za pozno 18. stol. Dasi v tlorisu ni razgibana, jo vendar kupoli v višini plastično oblikujeta. Morda so v novi cerkvi porabili vsaj delno nekaj opreme starejše prednice, kajti sedanji veliki oltar je nastal šele leta 1844. Slika predstavlja na oblakih pod sv. Trojico sedečega sv. Štefana in Valentina z bolnikom«.

⁴ Emilijan CEVC, 1992, cit. n. 3, pp. 206, 207. »Hrepenenje po italijanskem jugu in njegovih umetnostnih zakladih je pripeljalo v Log tudi impresionista Ivana Groharja. V devetdesetih letih 19. stoletja ga je povezal s Posočjem župnik Anton Jamnik iz Sorice. Pred pragom Italije ga je sprejela v goste tudi naša vasica in mu zaupala poslikavo cerkvenih obokov. Na oboku prezbitarija je Grohar s poljudno izpeljanim iluzionističnim spominom nekoliko naivno naslikal mučeništvo sv. Štefana, klečečega med judovskimi pismouki, duhovnikom in rablji, na stopnišču pred arhitekturo templja. Ob slavoloku je naslikal angela, ki častita sv. Rešnje Telo, v ladji pa Marijo, ki se dviga v nebo«.

svetovne vojne je bil predor opremljen z električno železnico in je imel velik pomen za avstro-ogrsko armado, ki si je v Logu pod Mangrtom zgradila veliko vojaško bolnišnico ter na ta način vas zavarovala pred italijanskimi minometnimi in topovskimi izstrelki. Poleg prve svetovne vojne zgodovino Loga pod Mangrtom in celotne doline reke Loške Koritnice so močno zaznamovale tudi naravne nesreče: plazovi, poplave, in potresi. Danes v vsej dolini stalno živi okoli sto prebivalcev.

O obstoju predvsem iz kamna in lesa zgrajene mošeje v vasi Log pod Mangrtom, pričajo članki in knjige ter osem črno-belih fotografij. Zgradili so jo pripadniki elitnega dela avstro-ogrške armade, vojaki iz Četrtega bosensko-hercegovskega (mostarskega) pehotnega polka BHIR4 oziroma BH4 (Bosnisch-herzegowinische infanterie regiment 4.), ki so se bojevali na bovškem oziroma rombonskem delu soške fronte. Čeprav je bilo po zelo grobih ocenah v dolini Loške Koritnice nameščenih okoli tisoč vojakov islamske veroizpovedi, je vseeno presenetljivo, da so si ti zgradili pravo mošejo in ne zgolj začasno molilnico, kot je bila tista v Sveti Luciji (danes Most na Soči), ki jo je odkril ugledni slovenski raziskovalec soške fronte Vasja Klavora. Ali je bil kdo od vojakov, ki so zgradili mošejo pokopan v neposredni bližini mošeje oziroma na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču na katerem je pokopanih vsaj štiristo vojakov iz pehotnega polka BH4? Kdaj je bila zgrajena mošeja v vasi Log pod Mangrtom? Odgovora na ti vprašanji sta vse prej kot enostavna in sta skorajda v celoti odvisna od novih raziskav ohranjenih pisnih virov. Nekaj podobnega velja tudi za vprašanji, kdo je dal ukaz za gradnjo mošeje in kdo jo je zgradil? Raziskovalci so že večkrat poudarili, da so se avstro-ogrške oblasti dobro zavedale koliko so bile za obrambno sposobnost celotne avstro-ogrške armade pomembne verske potrebe vojnih obveznikov zato so jih (v teoriji in v praksi) zelo spoštovale. V avstro-ogrski armadi so imeli tudi predstavniki muslimanske verske skupnosti svoje vojaške duhovnike, kurate. Nekateri od teh ljudi so nedvomno veliko prispevali, da je bila v Logu pod Mangrtom zgrajena mošeja. Možno je, da se je celotna zgodba o gradnji mošeje začela že v mesecu marcu leta 1916 oziroma takoj po prihodu na soško fronto vojakov iz Četrtega bosensko-hercegovskega pehotnega polka. V istem času v Schönbrunn, je namreč avstro-ogrski cesar Franc Jožef (1848-1916) sprejel štiriinštirideset člansko bosensko-hercegovsko delegacijo v kateri so bili politiki, ekonomisti in predstavniki verskih skupnosti. Člani delegacije in bosensko-hercegovski vojaki so bili omenjeni tudi v poročilu, ki ga je 29.3. 1916 pod naslovom »Bosanska deputacija pri cesarju« objavil ljubljanski časopis Slovenski narod.⁵ To so zelo pomembna dejstva na podlagi katerih je mogoče celo trditi, da je ukaz za

⁵ Bosanska deputacija pri cesarju, *Slovenski narod* 72., 29.3.1916 Ljubljana, p. 3. 3.5. 1916 v isti reviji je bila objavljena tudi v Schönbrunn posneta fotografija na kateri vidimo člane omenjene bosensko-hercegovske delegacije. Predstavljeni so kot: »Bosansko-hercegovska deputacija Hrvatov, Srbov in mohamedancev na Dunaju pred poklonitvijo pred cesarjem v Schönbrunn«.

gradnjo mošeje izdal osebno cesar Franc Jožef ter mošejo v strokovni literaturi predstaviti, kot mošejo cesarja Franca Jožefa.

ILUSTRACIJA: Mošeja v vasi Log pod Mangrtom, ki so jo zgradili vojaki iz Četrtega bosensko-hercegovskega pehotnega polka BH4. Vir: Tedenske slike (številka 52. leto IV.) Ljubljana 26.12. 1917.

Kakorkoli že, dejstvo je, da mošeja ni bila zgolj objekt z začasnim značajem oziroma ena od islamskih molilnic na soški fronti. Dejstvo je tudi, da se je neznani avtor (nehote ali namenoma?) zmotil, ko je 24.10. 1917 v že omenjenem ljubljanskem časopisu Slovenec zapisal, da je bila mošeja zgrajena (še) v času preboja soške fronte in da bosta na slovesni otvoritvi prisotna vojaški mufti in poglavar islamske verske skupnosti v Bosni in Hercegovini. Tedaj namreč v vasi Log pod Mangrtom sploh ni bilo vojakov iz pehotnega polka BH4 (izjema so bili le ranjenci v vojaški bolnišnici). Približno štirinajst dni pred prebojem soške fronte njihove položaje na bovškem oziroma rombonskem bojišču, so zasedli nemški vojaki. Trije nemški častniki so v svojih spominih zapisali, da so vse do preboja soške fronte nemški vojaki nosili uniforme pehotnega polka BH4 in se pretvarjali, da so muslimani (po prihodu na soško fronto so si najprej morali ogledati mošejo v Logu pod Mangrtom).⁶ Čeprav je bil z njimi tudi muezin iz pehotnega polka BH4, ki je petkrat

⁶ Vasja KLAVORA, *Plavi križ. Soška fronta. Bovec 1915–1917*, Celovec-Ljubljana–Dunaj 2000, pp. 232, 233, 314; O tem glej tudi: Janez MESESNEL, *Soška fronta*, Ljubljana 1987, p. 252 »...med drugim so tudi

na dan v arabščini klical bosensko-hercegovačke muslimane k molitvi, so italijanski vojaki hitro opazili, da so se njihovi sovražniki pogovarjali v nemščini. Kdo je porušil mošejo v Logu pod Mangrtom? O okoliščinah v katerih je bila porušena mošeja bi bilo mogoče napisati precej obsežno razpravo. Dejstvo je, da v času od preboja soške fronte (25.10. 1917) do konca prve svetovne vojne v Logu pod Mangrtom ni bilo zdravih in za bojevanje sposobnih vojakov iz pehotnega polka BH4. Leta 2006 v enem svojem članku je ugledni slovenski raziskovalec soške fronte Vinko Avsenak močno obžaloval ker o usodi mošeje ni spraševal nekatere stare Ložane, ki jih je osebno poznal. Z nekaj besedami je predstavil le enega od Ložanov, ki se je kot otrok igral okoli mošeje ter dan za dnem poslušal muezina, ko je ta vabil muslimanske vojake k molitvi.⁷ Poleg rajnega Ložana, kot pomembni nemi pričci želim omeniti tudi vojaka v nadnaravni velikosti, ki ju je leta 1917 na vojaškem pokopališču v Logu pod Mangrtom od betona ustvaril učenec znamenitega češkega kiparja Josefa Václava Myslbeka, češki kipar Ladislav Kofranek (1881-1954). Vojaka sta del spominskega obeležja avstro-ogrskim vojakom, hrabrim braniteljem Rombona.⁸ Eden od vojakov, ki mu je v leta 2001 objavljenem romanu »Bosna i Soča. Bosanci na soškem frontu 1915-1917« slovenska pisateljica Valerija Skrinjar Tvrz dala ime Vahid⁹, nosi uniformo pehotnega polka BH4.

Zaradi pomanjkanja ohranjenih pisnih in slikovnih virov o usodi mošeje zaenkrat lahko le ugibamo. Menim, da je bila mošeja porušena kmalu po prvi svetovni vojni (v času italijanske okupacije velikega dela slovenskega ozemlja) oziroma da so mošejo porušili prav tisti ljudje, ki so na vojaškem pokopališču v Logu pod Mangrtom z grobov muslimanskih vojakov iz pehotnega polka BH4 odstranili muslimanske nagrobnike, tako imenovane »nišane« in na njihovo mesto postavili železne križe. Ob tem želim posebej poudariti, da mošejo in muslimanske nagrobnike italijanske oblasti niso porušile oziroma odstranile zato, ker so (zaradi krvavih izkušenj) Italijani v slabem spominu ohranili Bošnjake. Menim, da je šlo predvsem za malomaren odnos italijanskih oblasti do vojaškega pokopališča in avstro-ogrškega objekta, ki je imel v času prve svetovne vojne precej velik versko-vojaški pomen. Vinko Avsenak

Avstrijcem in Slovencem, ki so na Rombonu zamenjali Bosance, nataknilo fese, da Italijani ne bi opazili zamenjave in pa zato, ker so se Italijani Bosancev mnogo bolj bali...«; Oto LUTHAR, »O žalosti niti besede«. *Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*, Ljubljana 2000, p. 85.

⁷ Vinko AVSENAK, Mošeja v Logu pod Mangrtom, *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4., Nova Gorica 2006, pp. 48-50.

⁸ David Erik PIPAN, Spomenik hrabrim braniteljem Rombona, *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 2., Nova Gorica 2003, pp. 49-52.

⁹ Valerija SKRINJAR TVRZ, *Bosna i Soča. Bosanci na soškem frontu 1915 – 1917*, Sarajevo 2001, pp. 265, 266.

je menil, da je bila mošeja začasnega značaja ter po odhodu vojakov iz polka BH4 popolnoma brez namembnosti in prepuščena propadanju: porušili naj bi jo prebivalci Loga pod Mangrtom, ki so po prvi svetovni vojni potrebovali gradbeni material, njive in pašnike. Kot dokaz, da so porušitvi res botrovali »nekoliko bolj praktični razlogi«, je omenil vrata mošeje, ki so dolgo časa krasila neko gospodarsko poslopje v dolini Loške Koritnice.¹⁰

Kakorkoli že, po ohranjenih fotografijah¹¹ sodeč mošeja (dimenzije približno 10m X 12m X 8m) in minaret ob njej (dimenzije približno 2,5m X 2,5m X 12m) sploh nista bila majhna. Na povsem ograjeno (ob robu hudourniške Gorejce s kamnitim zidom podprto) dvorišče oziroma harem je bilo mogoče priti skozi širok, delno rezbarjen lesen porton. Na eni od fotografij vidimo mošejo in minaret, ko sta bila še v sklepni fazi gradnje. Za raziskovalce ima poseben pomen dejstvo, da prav noben del njune fasade ni ostal skrit fotografskemu objektivu. Na eni od fotografij skorajda na stežaj odprta vhodna vrata vabijo raziskovalce tudi v zatemnjeno notranjščino mošeje. Zelo pomemben detajl na fotografijah so prav gotovo vojaki v haremu: med njimi je celo sedem tistih, ki so sodelovali pri gradnji mošeje. Že na prvi pogled na fotografijah je mogoče opaziti šest zelo pomembnih v času antike uveljavljenih stavbnih členov oziroma sestavnih delov mošeje in islamske sakralne arhitekture, ki jih je tukaj potrebno vsaj z nekaj stavki predstaviti.

Kot prvega želim predstaviti obelisk.¹² To je visok, pokončen monolit kvadratnega prereza, ki se je proti vrhu zoževal in zaključeval z majhno včasih tudi pozlačeno piramido. Gre predvsem za samostojno arhitekturo z močnim vertikalnim poudarkom in izrazito simbolno vsebino s katero so bili označeni sveti kraji različnih svetovnih religij. V starem Egiptu obeliski popisani s hieroglifi in v parih postavljeni pred templje, so simbolizirali okamenele sončne žarke oziroma svetlobo, ki je prihajala od boga in svojevrstne čuvarje. Antični Rimljani so obeliske uporabili kot okras za trge in druge javne prostore. V krščanskem in islamskem delu sveta označevalci sakralnih objektov so postali zvoniki in minareti. Slednji so različnih oblik. V deželah osmanskega Cesarstva so imeli krožne oblike v tlorisu (kanelirani ali gladki) ter pod strmo stožčasto streho eno ali več galerij s katerih je muezin klical vernike k molitvi. Preproste mošeje so imele le en minaret, večje pa dva ali štiri. Čeprav je minaret močno odstopal od obeliska, pa je bila njegova arhitekturna vloga kot označevalca sakralnega objekta vselej enaka. Minaret mošeje v Logu pod Mangrtom, je imel tako kot številni drugi hercegovski minareti kvadratno obliko, ki

¹⁰ Vinko AVSENAK, 2006, cit. n. 7, pp. 48-50.

¹¹ Lastniki fotografij so dunajski vojni arhiv, Vinko Avsenak, David Erik Pipan in Tomaž Ovčak. Ena od fotografij je bila objavljena v ljubljanski reviji Tedenske slike.

¹² Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, *Vpliv antike v arhitekturi*, Celje 2008.

je nastala pod vplivom zvonikov dalmatinskih krščanskih cerkvah. Edino, kar ga je ločevalo od zvonikov, je galerija z ograjico.

Takoj za obeliskom želim predstaviti kupolo.¹³ Poznamo različne oblike kupol (čebulasta, češka čepica, kasetna, koničasta, listnata, polkrožna, rebrasta itn.). To je s pravilno ukrivljeno lupino obokan okrogel štirikotni ali večkotni prostor, ki je močno zaznamoval tako notranjost kot zunanost stavbe, katere del je. Sodil je prav gotovo med najbolj zapletene konstrukcije, namenjene prekrivanju prostora. Gre dejansko za uporabo ločne konstrukcije v dveh med seboj pravokotnih ravninah: vertikalni in horizontalni. V konstrukcijskem pogledu je bila kupola pogojena z obliko prostora, ki ga je pokrivala. Tako ločimo konstrukcije kupole nad kvadratnim in nad krožnim tlorisom. Med najznamenitejše kupole je mogoče uvrstiti leta 120 zgrajeno kupolo antičnega rimskega svetišča posvečenega vsem bogovom, Panteon v Rimu, leta 532 zgrajeno kupolo bizantinske cerkve Hagia Sofija v Carigradu in leta 1436 zgrajeno kupolo rimskokatoliške cerkve Santa Maria del Fiore v Firencah. Kupola je glavna značilnost tudi mošeje v Logu pod Mangrtom.

Kot tretjega želim predstaviti zidni venec.¹⁴ To je na splošno izraz za različne vodoravne, iz stene izstopajoče arhitekturno oblikovane pasove, ki so premoščali stik med steno in strešino na način in z logiko, ki je lastna steni, saj jih je mogoče označiti, kot posebej oblikovane zaključke stene. Gre za stavbni člen katerega izvor je mogoče iskati v občutljivosti stika stene in strešine. Že v antični rimski arhitekturi je zidni venec izgubil svoj prvotni namen in je bil vse pogosteje vključen v arhitekturo kot kompozicijski in dekorativni element. Takšna vloga zidnega venca je zelo opazna tudi na mošeji v Logu pod Mangrtom.

Kot četrtega želim predstaviti lok.¹⁵ To je v antični rimski arhitekturi močno uveljavljen stavbni člen, ki je definiran, kot premostitev razdalje med dvema podporama. Logika gradnje loka, ki se je začela simetrično na obeh podporah in je rastla proti njegovemu temenu, je terjala poseben element imenovan »sklepnik« oziroma sklepnik kamen s katerim je bilo mogoče zakliniti lok ter tako doseči njegovo stabilnost oziroma nosilnost. V arhitekturnem pogledu je pomembna lastnost loka, da je s svojo obliko določil enoto ritma, zlasti v primerih, ko se je pojavil v nizih. Za lok so raziskovalci uporabili več tipoloških oznak (polkrožni, šilasti, hrbtičasti, tudorski, trilistni ali deteljčasti, oslovski hrbet, podkvasti lok itn.). Polkrožne oziroma podkvaste loke lahko vidimo tudi na mošeji v Logu pod Mangrtom.

¹³ Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, 2008, cit. n. 12,

¹⁴ Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, 2008, cit. n. 12,

¹⁵ Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, 2008, cit. n. 12,

Kot petega želim predstaviti portik (lat. porticus).¹⁶ To je pred glavni vhod v stavbo postavljeno preddverje navadno pravokotne oblike s trikotnim čelom, kjer so stebri ali slopi podpirali nadstrešek. Prvotno je bil uporabljen za poudarjanje glavnega vhoda v pomembnejše antične grške in rimske stavbe (palače, templji). Ponekod je nastopil tudi kot samostojni del arhitekture: lep primer je antični grški portik na severni strani trojnega templja na atenski Akropoli, Erehtejona. Tudi na številnih renesančnih, baročnih in celo sodobnih stavbah, je bil skorajda brez sprememb uporabljen motiv portika, kot so ga razvili antični grški in rimski arhitekti. Zelo lep sicer lesen portik, je imela tudi mošeja v Logu pod Mangrtom.

Kot zadnjega želim predstaviti portal.¹⁷ To je v času antičnih Grkov in Rimljanov močno uveljavljen stavbni člen, ki je arhitektonsko bogatil vhod v stavbo, kjer sta se stikala oziroma prepletala notranjost in zunanost. Konstrukcijsko gledano, je bil portal nekakšna utrditev oziroma ojačitev dela stene, ki so ga uporabljali kot vhod v stavbo. Prav zato je bil ta del stavbe vedno predmet tehtnega arhitekturnega premisleka.

Fotografije ponujajo tudi vsaj del odgovora na vprašanje od kakšnega materiala sta bila zgrajena mošeja in minaret. Če bi sprejeli hipotezo o leseni in pobéljeni mošeji oziroma minaretu, ki so jo postavili Vinko Avsenak¹⁸ ter še nekateri drugi raziskovalci, potem bi morali poudariti, da je minaret edinstven, saj so bili od kamna zgrajeni prav vsi hercegovski minareti s kvadratnim tlorisom.¹⁹ V tem primeru bi bilo mogoče celo trditi, da so v Logu pod Mangrtom vojaki iz pehotnega polka BH 4 posnemali snežno bele fasade hercegovskih kamnitih minaretov. Toda, to še ni vse kar govori, da je bil minaret zgrajen od kamna. Če je bil minaret v Logu pod Mangrtom res zgrajen od lesa, zakaj potem graditelji niso pobélili tudi ograjico na galeriji in s tem dosegli maksimalen estetski učinek? Menim, da hipotezi o leseni

¹⁶ Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, 2008, cit. n. 12,

¹⁷ Jože MARINKO-Leon DEBEVEC, 2008, cit. n. 12,

¹⁸ Vinko AVSENAK, 2006, cit. n. 7, pp. 48-50.

¹⁹ Madžida BEĆIRBEGOVIĆ, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1990, pp. 47, 48, 183. »Za Hercegovinu su karakteristične jedinstvene džamije sa četvrtastom munarom, koja je prisljonjena uz vanjski zid i oblikovana poput sahat-kule i crkvenih tornjeva. Pri vrhu, na svakoj strani, imaju po jedan otvor, a pokrivene su šatorastim krovom sa završnim alemom, koji se nalazi na svakoj munari. Ovaj lokalni oblik munare, koji ne nalazimo izvan Hercegovine, nastao je pod uticajem domaće tradicije građenja i primorskim uticajima koji su ovdje oduvijek prisutni. Četvrtastu munaru imala je džamija Fatime-kadune u Mostaru (sl.32a), a danas je imaju desetak džamija u naseljima jugoistočne Hercegovine. To su džamija Hasan-paše Predojevića u Bileći, u Plani kod Bileće, u Dabrci kod Stoca, u Kotezima kod Ljubinja, zatim Perkušića džamija u Nevesinju i nekoliko džamija u selima oko Nevesinja, u Bijenjoj, Bijeljanima, Kljuvima, Kruševljanima, Kružnju i Svinjarini. Mala džamija u Plani kod Bileće može predstaviti karakteristike ovih lokalnih hercegovačkih džamija«.

mošeji in minaretu najbolj nasprotujejo ravno nepobéljeni leseni deli minareta (ograjica na galeriji, okno in vrata).

Kakorkoli že, dejstvo je, da je bila mošeja v Logu pod Mangrtom pomemben del kulture vojskovanja, ki je skupaj s številnimi drugimi primeri iz evropske in svetovne zgodovine pričal, da se kulturni in civilizacijski procesi niso širili samo spontano, prostovoljno in mirno, temveč tudi nasilno oziroma v času vojne. Poleg tega, je bila mošeja zanimiv umetnostni (arhitekturni) spomenik, ki si je zaslužil več pozornosti raziskovalcev. Med letoma 2007-2009 sem se v to tudi sam prepričal ter se zavzemal za njeno rekonstrukcijo oziroma restavracijo. Eden od mojih člankov v katerem sem obravnaval mošejo v Logu pod Mangrtom, je bil omenjen tudi na sedeminštiridesetem posvetu predstavnikov verskih skupnosti, ki ga je 18.6. 2008 v Ljubljani organiziral Urad za verske skupnosti Vlade Republike Slovenije.²⁰ Prav tedaj se je rodila ideja in je nastal koncept dvojezične (bosensko-slovenske) monografske študije oziroma knjižne obravnave teme mošeja v Logu pod Mangrtom. Sem si močno prizadeval, da bi bila knjiga vsaj malce podobna čudoviti monografiji o ruski kapelici pod Vršičem, ki jo je leta 2007 v Ljubljani uredila in objavila Zvonka Zupanič Slavec. Ali je prebivalcem Bosne in Hercegovine ter Slovenije sploh potrebno takšno (s celotnim znanstvenim aparatom opremljeno) delo? Menim, da vsaj del odgovora na to vprašanje ponujajo ohranjene fotografije mošeje v Logu pod Mangrtom.

Zakaj sem se odločil, da knjigo objavim samo v slovenščini in na internetnem portalu <http://bosnjak.si> oziroma v elektronski obliki? V drugi polovici leta 2008 ugledni bosensko-hercegovski teolog in ljubljanski mufti Nedžad Grabus mi je namreč obljubil, da bo Islamska skupnost v Sloveniji poskrbela za objavo moje knjige o mošeji v Logu pod Mangrtom. Z muftijem sva se zmenila, da bo knjiga imela okoli šestdeset oziroma okoli stodvajset strani. V času od 10.9. 2009 do 19.6. 2010 muftiju sem po elektronski pošti poslal prvi osnutek in osemindeset strani v slovenščini napisanega besedila. Ob tem sem dodal, da bom to besedilo še nekoliko popravil, razširil in prevedel v bosanščino. 19.6. 2010 mi je mufti sporočil, da bo zaradi številnih obveznosti potreboval več časa za branje besedila in mi obljubil, da bo knjiga objavljena ob koncu leta 2010 oziroma v začetku leta 2011. Ker muftijevega odgovora oziroma njegove ocene napisanega besedila nisem dobil do 22.11. 2010, sem se odločil, da ga vprašam, ali mi lahko v prvih dneh meseca decembra pošljem celotno besedilo. Isti dan mi je mufti (po elektronski pošti) odgovoril, da ni uspel prebrati besedilo, ki sem mu ga poslal in da je zaradi spleta nesrečnih okoliščin Islamska skupnost odstopila od objave knjige o mošeji v Logu pod Mangrtom. Ob tem je še dodal, da bo zelo vesel, če bom besedilo uspel objaviti kje drugje. S to

²⁰ http://www.uvs.gov.si/fileadmin/uvs.gov.si/pageuploads/posveti_-_zapisi/47.posvet.pdf (stanje na dan 14.3. 2011)

posebni prilog, broj 6

odločitvijo Islamske skupnosti je seveda propadel tudi moj načrt, da bi v knjigi poleg kvalitetnih fotografij mošeje objavil tudi imena njihovih lastnikov. Tako sem bil prisiljen v knjigi objaviti samo leta 1917 v ljubljanski reviji »Tedenske slike« že objavljeno fotografijo mošeje v Logu pod Mangrtom.

Ob izdaji te knjige se iskreno zahvaljujem uredniku že omenjenega bošnjaškega internetnega portala, gospodu Safetu Alibegu in obenem spet izražam željo za nadaljnje delo na temi mošeja v Logu pod Mangrtom.

HIDŽRA

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem poskusil odgovoriti na vprašanje, kolikokrat je bil v mošeji v vasi Log pod Mangrtom omenjen eden od najpomembnejših dogodkov v zgodovini vere islama in človeštva, hidžra.

V času prve svetovne vojne (1914–1918) je bil turški sultan Mehmed V. (1909–1918) najpomembnejši zaveznik avstro-ogrskih cesarjev Franca Jožefa (1848–1916) in Karla (1916–1918) ter nemškega cesarja Viljema II. (1888–1918). O tem so na svojevrsten način pričali različni, turški armadi in vladi posvečeni članki, ki so bili objavljeni v ljubljanskih časopisih. 15.3. 1916 in 5.9. 1917, je objavil časopis »Tedenske slike« nekaj zanimivih stavkov o arabskem mestu Meka (Makkah), turškem koledarju ter začetni točki islamaškega koledarja, hidžri.²¹ Kaj vemo o enem najpomembnejših dogodkov v zgodovini vere islama in človeštva, ki je močno spremenil ekonomske, kulturne in politične razmere v katerih so živeli prvi muslimani? Vse kar sem zapisal v tem poglavju temelji predvsem na delih uglednih raziskovalcev Nerkeza Smailagića, Marka Kerševana in Primoža Šterbenca.

Hidžra oziroma arabska beseda »hiğra« sicer pomeni »prekiniti stike«, »zapustiti pleme«, »preseliti se« in »oddaljiti se od tistega, kar je človeka ločevalo od vere«. Hidžra je bila in bo vedno ostala poučna za muslimane. Raziskovalci so jo razložili predvsem kot med julijem in septembrom leta 622 dokumentirano selitev okoli leta 570 v mestu Meka rojenega trgovca Mohameda (ki je, kot Božji poslanec in prerok posredoval ljudem Koran oziroma Božjo besedo enega in edinega Boga) in njegovih privrženec, muslimanov iz mesta Meka v mesto Jatrib (Yatrib).²² Slednje je tedaj dobilo ime »območje jurisdikcije« oziroma Medina (Al Mađinah). Do hidžre je prišlo približno trinajst let potem, ko je Mohamed slišal prve verze Korana oziroma nekaj mesecev po Mohamedovem srečanju s skupino prebivalcev Jatriba, ki so pokazali

²¹ Tedenske slike (15.3. 1916., Številka 2., Leto III.), str. 170. »**Novi turški koledar**. Turki so sedaj tudi v koledarju približali ostali Evropi. S 1. marcem so namreč uvedli na Turškem gregorijanski koledar na ta način, da je 16. februarju sledil takoj 1. marec. Let pa Turki tudi v bodoče ne bodo šteli po Kristusovem rojstvu, temveč po Hedži, to je begu proroka Mohameda iz Meke v Medino. Turki pišejo torej danes dne 11. marca 1334«; 5.9. 1917 v reviji Tedenske slike je bila objavljena in s šestimi stavki predstavljena tudi fotografija mesta Meka: »**Pogled na Meko, sveto mesto mohamedancev, sredi zahodne Arabije ob Rdečem morju**. Spredaj velika mošeja el Haram z velikanskim dvoriščem za romarje. V sredi Kaaba, kockasto poslopje (15m visoko, 12m dolgo, 10m široko) s »svetim« črnim kamnom. Vse poslopje zakrivajo dragocene preproge. V Meki se je rodil Mohamed. Vsako leto roma tja okoli 80.000 mohamedancev, ki pa po poti trumoma umirajo za kolero in kugo.«.

²² Nerkez SMAILAGIĆ, *Leksikon islama*, Zagreb 1990, p. 245.

zanimanje za islam. Številni muslimani so morali tudi na skrivaj zapustiti svoje domove. Med zadnjimi so se na pot odpravili Mohamed, Mohamedov tast Abu Bakr in Mohamedov zet Ali. Še pred selitvijo v Jatrib se je bila večja skupina muslimanov odselila v Etiopijo. Mohamed je začel razmišljati o selitvi potem, ko mu je umrla žena Hadidža ter stric in zaščitnik (vodja manj vplivnega klana Hašim iz plemena Kurajš, ki se je ukvarjalo s trgovsko dejavnostjo in od konca petega stoletja vladalo Meki) Abu Talib.²³ S hidžro sta bili tesno povezani prvi dve islamski mošeji: Mohamed in njegovi privrženci sta ju zgradili v neposredni bližini Jatriba v vasi Kuba in v Jatribu.²⁴ Posebno pozornost je zaslužila Mohamedova mošeja v Jatribu.²⁵ Bila je zgrajena na posesti, ki jo je Mohamed kupil od sirot Sehla in Suhejla oziroma na mestu kjer naj bi se ustavila Mohamedova kamela in je bil določen kot prostor za Mohamedovo hišo. Njen prvi muezin je bil osvobojeni temnopolti suženj z gromovitim glasom Bilal.

Leta 624 v Jatribu/Medini, je bil Mohamedu razodet verz iz Korana, ki je muslimanom določil usmerjenost med molitvijo (»Quibla«) oziroma narekoval molitev v smeri starega, kot kocka oblikovanega svetišča s črnim meteoritskim kamnom, Kaba v bližini svetega studenca Zamzam v Meki (dimenzije 13m X 11m X 17m).²⁶ Izročilo je gradnjo tega Božjega svetišča pripisalo Abrahamu in njegovemu sinu Izmaelu. Pred tem so muslimani molili v smeri Tempeljskega griča v Jeruzalemu.

²³ Primož ŠTERBENC, Šiiti: geneza, doktrina in zgodovina odnosov s suniti, Ljubljana 2005, p. 24-25.

²⁴ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 138.

²⁵ Šlo je pravzaprav za povsem običajno, v času pred pojavom islama uveljavljeno, od opeke zgrajeno, arabsko, meščansko (za Mohamedove pridige, molitev in sprejem vernikov prilagojeno) hišo z lesenim portikom ter z velikim, kot kvadrat oblikovanim in ograjenim dvoriščem. Med letoma 628-710 je bila hiša nekajkrat predelana: med letoma 706-710 pa še posebej močno. Tedaj ji je bil povsem odstranjen stanovanjski del in poudarjen monumentalni prostor za molitev v katerem so bili spravljeni nekateri v Mohamedovem času nastali leseni deli (minbar, stebri itn.). Gradbena dela so bila zaupana tudi mojstrom, ki so živeli na ozemlju današnje Sirije. O tem so med drugim pričali pod vplivom zvonikov sirijskih cerkvah, kot kvadrat oblikovani minareti ter različne ornamentalne tehnike in materiali. Številni raziskovalci so Mohamedovo mošejo v Jatribu/Medini obravnavali kot eno od štirih velikih islamskih mošej. Nekateri med njimi, so precej pozornosti posvetili povišani aksialni ladji in poudarili, da so zelo podobno ladjo imeli tudi za dvorne slovesnosti zelo pomembni deli helenističnih oziroma antičnih rimskih, bizantinskih in sasanidskih (perzijskih) palač. O tem glej: Husref REDŽIĆ, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo 1983, pp. 59-62.

²⁶ Nerkez SMAILAGIĆ, cit. n. 22, pp. 301-305.

Prebivalci Jatriba so v Mohamedu videli predvsem človeka, ki bi lahko s svojo avtoriteto razrešil politične spore med plemenoma Avs in Hazradž. Mohamed je moral pokazati vse svoje diplomatske in organizacijske sposobnosti tudi pri vzpostavitvi določene enotnosti oziroma povezanosti med dvema skupinama muslimanov. V prvi skupini je bilo okoli dvesto muslimanov, ki so se ob hidžri v Jatrib priselili iz Meke: tako imenovani »muhadžirun« oziroma »izseljenci«. ²⁷ V drugi skupini je bilo okoli sto prebivalcev Jatriba, ki so pred hidžro sprejeli islam ter so ob hidžri nudili zavetje muslimanom iz Meke: tako imenovani »ansar« oziroma »podporniki«. ²⁸ Mohamed je pragmatično rešil vsa odprta vprašanja med omenjenima skupinama muslimanov. S sprejetjem posebnega dokumenta, tako imenovane »Medinske ustave«, je celo poskušal doseči, da bi izseljenci kot klan ali kot rodovna skupnost vstopili v federacijo z osmimi klani podpornikov oziroma da bi vsi prebivalci Jatriba/Medine vključno z judovskimi plemeni (Kurajza, Nuzajr in Kajnuka) in politeisti predstavljali eno skupnost (uma), ki bo vsa morebitna nesoglasja izročila v reševanje Bogu in Mohamedu. ²⁹ To mu je skorajda povsem tudi uspelo. 11.1. 630 (potem, ko je na bojnem polju večkrat premagal svoje nasprotnike) se je za krajši čas vrnil v Meko in svetišče Kaba predstavil kot romarski sveti kraj za muslimane. Slednje je zadnjič (skupaj z veliko množico romarjev) obiskal približno tri mesece pred smrtjo. 8.6. 632 v Jatribu/Medini v naročju svoje najljubše žene Ajše je umrl. Za seboj ni pustil nobenega pravnega naslednika.

Raziskovalci so večkrat poudarili, da je bil Mohamed v islamskem izročilu pogosto predstavljen kot nepismen ter da je na različne načine, tudi s posredovanjem nadangela Gabrijela, sprejel Božje besede in jih v vsakem mesecu prvega razodetja Korana, ramadanu, ustno posređoval oziroma recitiral svojim bližnjim, ki so si te besede zapomnili in jih ustno, ne da bi karkoli spremenili, posređovali drugim ljudem. Možno je, da je Mohamed nameraval razodete besede predstaviti v knjižni obliki po vzoru judovskih in krščanskih svetih knjig, vendar mu je za kaj takega zmanjkalo časa. Možno je tudi, da so kmalu po hidžri oziroma še v času Mohamedovega življenja za prve zapise razodetih besed poskrbeli Mohamedovi spremljevalci. Med njimi je posebno pozornost zaslužil njegov tajnik Zayd ibn Tabit. Sodeč po islamskem izročilu, je urejanje in zapisovanje vseh razodetih besed ter uveljavljanje hidžre kot začetne točke islamskega koledarja mogoče datirati v čas Mohamedovih naslednikov na čelu islamske skupnosti, kalifov Abu Bakra (632-634), Omarja ibn Hataba (634-644) in Osmana ibn Afana (644-656). Islamski koledar je imel

²⁷ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 27.

²⁸ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 27.

²⁹ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 27.

dvanajst mesecev: Muharram, Safar, Rebui-l-evvel, Rebui-l-ahir, Džumade-l-ula, Džumade-l-uhra, Redžeb, Ša'ban, Ramazan, Ševval, Zu-l-ka'de, Zu-l-hidždže. Prvi dan hidžretskega leta je bil prvi muharram.

Kmalu po letu 633 (po boju med muslimani in upornim arabskim plemenom Hanifa pri Jamami v katerem je bilo smrtno ranjeno več poznavalcev razodetih besed), je zaradi skrbi, da bi se katero od razodetij lahko izgubilo kalif Abu Bakr zaupal Zayd ibn Tabitu zapisovanje vseh razodetih besed. Kakorkoli že, številni raziskovalci so bili prepričani, da je šele kalif Osman ibn Afan uspel sestaviti uradno besedilo Korana, kakršno v osnovi poznamo danes ter da je to naredil s pomočjo Zayda ibn Tabita in treh uglednih muslimanov iz Meke.³⁰ Dejstvo je, da je Osman ibn Afan uradno besedilo Korana obdržal v Medini, štiri prepise uradnega besedila Korana pa je poslal v mesta Basra, Damask, Kufa in Meka.³¹ Ohranila sta se samo dva primerka Osmanovih besedil Korana: medinsko je v Taškentu, osebno Osmanovo (okrvavljeno) besedilo pa je v Istanbulu.

Možno je, da so že v času, ko so nastali Osmanovi prepisi uradnega besedila Korana med njimi obstajale manjše razlike, saj je znano, da je arabska pisava poznala zgolj zapisovanje soglasnikov, medtem, ko je za samoglasnike poskrbel predvsem ustni spomin. Pozneje so se te razlike še povečale in skorajda ni bilo mogoče razločiti uradno besedilo Korana od drugih besedil, ki jih je Osman prezrl oziroma poskušal uničiti. Šele v desetem stoletju (ko je bila priznana avtoritativnost sedmim besedilom iz Basre, Damaska, Kufe, Medine in Meke oziroma ko so islamski strokovnjaki za Koran začeli uporabljati izboljšano arabsko pisavo, ki je vsebovala samoglasnike in soglasnike), je bila uveljavljena večja uniformnost. Danes sta v splošni rabi le še dve verziji. Besedilo iz Kufe, ki ga je v prvi polovici osmega stoletja napisal pisar Asim, je bilo uveljavljeno v večini islamskega sveta. Leta 1924 v Kairu na starodavni univerzi Al Azhar, je bilo na podlagi besedila iz Kufe in ustnega izročila urejeno najboljše do sedaj dostopno besedilo Korana. Besedilo iz Medine, ki ga je v drugi polovici osmega stoletja napisal pisar Nafi, je bilo uveljavljeno v Afriki (izjema je bil le Egipt).

Za Koran so uporabili arabski muslimani tudi izraza »kitāb« (knjiga) in »mushaf« (knjiga, kodeks). Po mnenju muslimanskih raziskovalcev je beseda koran glagolski samostalnik, ki je nastal od »qar'a« (bral je, recital je). Po mnenju večine judovskih

³⁰ Marko KERŠEVAN, *Koran o Koranu, Bogu, islamu*, Ljubljana 2003.

³¹ V času, ko je bilo zapisano uradno besedilo Korana je Osman ibn Afan povsem prezrl oziroma poskušal uničiti starejša, v Basri, Damasku in Kufi zapisana besedila Korana, katerih avtorji so bili Mohamedovi spremljevalci in odlični poznavalci razodetih besed (Abu Musa Abdulah Al Ašari, Ibn Masud in Ubaj Ibn Kab). O tem glej: Marko KERŠEVAN, *Koran o Koranu, Bogu, islamu*, Ljubljana 2003; Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 40.

in krščanskih raziskovalcev beseda koran je bila sposojena iz krščanske liturgije in je nastala od sirske besede »kerjana« (branje svete knjige, nauk). Nekateri med njimi so celo menili, da je možno, da beseda koran izhaja iz Korana, temelji pa na arabski obliki besede »qar'a« in predstavlja sirsko besedo kerjana.³² Kakorkoli že, beseda »koran« v Koranu, je imela štiri medsebojno povezana pomena.³³ S svojimi 77.437 arabskimi besedami, je bil Koran razdeljen na dele (sure) in verze (aje): 114 sur in 6236 verzov, katerih nastanek ni bilo mogoče natančno določiti.³⁴ Najdaljša je druga sura z 286 verzi, najkrajša pa 108 sura z le tremi verzi. Polovico Korana je glede na verze mogoče najti v sedemindvajseti suri, glede na besede pa v osemnajsti suri. Za recitiranje v tridesetih dneh meseca ramadana je bilo besedilo razdeljeno na trideset približno enako dolgih delov.

Raziskovalci so že večkrat poudarili, da Korana ni bilo mogoče prevesti iz arabščine v druge jezike: mogoče je bilo le prenesti oziroma posneti njegove vsebine. To je posebej poudaril tudi slovenski sociolog Marko Kerševan. Jezik Korana je neposnemljiv, neponovljiv in neprevedljiv (prevedljivi so le pomeni, posamezne vsebine Korana, ne pa Koran sam). Ker so bili že zelo zgodaj nujni prevodi v druge

³² Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 38.

³³ Koran je Božja beseda sama oziroma besedilo ali Knjiga, ki je pri Bogu pred vsakim razodetjem ljudem. Koran je Božje razodevanje oziroma sporočanje Božje besede Mohamedu. Koran je Mohamedovo javno recitiranje oziroma oznanjenje sprejetih razodetih besed. Koran je celota vseh oznanjenih besedil, ki so bila zapisana kot knjiga. O tem glej: Marko KERŠEVAN, *Koran o Koranu, Bogu, islamu*, Ljubljana 2003.

³⁴ V Koranu sure predstavljajo neke sklenjene celote, ki niso razporejene po času nastanka, zaporedju razodevanja in zahtevami ustnega recitiranja ob različnih priložnostih. Možno je, da je zaporedje stoštirinajstih sur določil sam Mohamed in da so bile mnoge med njimi dokončno oblikovane že v Mohamedovem času. Raziskovalci so predstavili jasne dokaze, da niso vsi verzi iste sure iz istega časa. V številnih izdajah Korana, je bil pri vsaki suri označen tudi kraj, kjer je bila razodeta, v Meki ali v Medini. V prvem delu Korana so praviloma daljše sure iz Medine. V drugem delu so predvsem krajše sure iz Meke. Prva sura je bila razodeta v Meki, nekateri verzi daljših medinskih sur pa so starejši in izvirajo iz Meke. Najstarejše oziroma prve razodete sure, so po muslimanskih razlagalcih: 1., začetek 68. ter 74. in 96:1-5. Sure oziroma verzi 2:281, 5:3 in 110. naj bi časovno sklenili tok razodevanja. Med letoma 610 - 622 v Meki na bi bilo objavljeno triindvetdeset sur: med letoma 622 - 632 v Medini pa naj bi bilo objavljenih enaindvajset sur. Že dolgo časa je znano, da sure iz Meke pozivajo k veri v edinega Boga, pričajo o njegovi moči, pravičnosti in milosti, medtem, ko naj bi medinske pričale o človekovem delu in življenju v skupnosti, o dobrem in zlu v človeškem delovanju. V Meki razodete besede naj bi klicale vsakega človeka k Bogu, v Medini razodete besede pa naj bi vodile Mohameda in njegove privrženice, muslimane pri oblikovanju njihove prve verske skupnosti. Za najstarejše sure iz Meke je sicer značilen poetski in včasih celo lirski jezik. V Medini objavljene sure so precej blizu pravnim aktom. Prvi verz prve sure Al Fatihe, „Basmala“ stoji pred začetkom vsake sure (izjema je le deveta): »V imenu usmiljenega, milostnega Boga (ali »V imenu Boga, usmiljenega, milostnega«). O tem glej: Marko KERŠEVAN, *Koran o Koranu, Bogu, islamu*, Ljubljana 2003.

jezike (najprej v perziščino), je uveljavljeno načelo, da je bil vsak prevod Korana objavljen za arabskim besedilom. Na ta način, je bilo mogoče preprečiti, da bi se muslimani učili in recitali arabski Koran na pamet, ne da bi besedilo sploh razumeli oziroma da bi imeli za sam Koran prevod njegovega besedila v drug jezik. Učenje (delov) Korana na pamet je še vedno pomemben del verouka v koranskih šolah vseh stopenj. Za muslimane je bil Koran Božja beseda v najvišji, celo absolutni stopnji. V precej dolgih sporih ali je bil Koran, ki je pri Bogu, večin in neustvarjen, ali ustvarjen, je v islamski teologiji prevladalo stališče, da je bila Božja beseda večna kot Bog sam, da pa je to Božjo besedo potrebno razlikovati od načina njenega vstopa v človeško zgodovino z Božjim nagovorom ljudem različnih narodov od Adama do Mohameda.

HASAN IN HUSEIN

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem ugotovil, da je bilo na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču v Logu pod Mangrtom pokopanih nekaj vojakov z arabskima moškima imenoma Hasan in Husein.

17.5. 1917 v ljubljanskem časopisu »Domoljub« so bili kot Turki, Bosanci in Mohamedanci predstavljeni muslimani, ki so živeli v bosensko-hercegovskem naselju Bosanski Brod.³⁵ Že na podlagi dveh stavkov je mogoče sklepati, da avtor članka ni veliko vedel o Mohamedu, islamu in (bosensko-hercegovskih) muslimanih. Ali je sploh kdaj slišal za dve različni veji islama, sunizem in šiizem? Dejstvo je namreč, da so bili Mohamedovi privrženci, muslimani razdeljeni na sunite in šiite ter da Mohamed ni vplival na oblikovanje teh islamskih vej. Zanje so odgovorni predvsem člani Mohamedove družine. To je dobro vedel slovenski pisatelj Vladimir Bartol (1903-1967), ki je bil leta 1941 v naselju Bosanski Brod vojak Kraljevine Jugoslavije. Leta 1938 v Ljubljani, je namreč Vladimir Bartol objavil na nekaterih zgodovinskih dejstvih utemeljen filozofski roman »Alamut«. V času pisanja te, za slovenski kulturni prostor neznatne, literarne umetnine, je uporabil tudi v Zagrebu objavljeni prevod Korana, ki sta ga leta 1937 uredila bosensko-hercegovska muslimana Džemaludin Čaušević in Muhamed Pandža.³⁶ Roman je svojevrsten »most med Vzhodom in Zahodom«. V njem je bilo mogoče najti številne metaforične in simbolne intencije. Možno je trditi, da sta direktna literarna vzorca (potopis Marca Pola in Haggardov roman »Roža sveta«) za njegovo globinsko razlago nebitvena. Vladimir Bartol je poudaril, da je prva alamutska kitica nastala v času prve svetovne vojne v bližini soške fronte na Razklanem hribu, ko je kot dvanajstletnik lovil

³⁵ Fran MASELJ PODLIMBARSKI, Pismo iz Bosne. Brod na Savi 8. maja 1917, *Domoljub* (17. Maj 1917., Leto XXX, Številka 20.,) Ljubljana, 1917, p. 235 »Prvi maj je božal zeleno Štajersko, ko me je pozvalo neizprosno povelje doli v solnčno Bosno, v pisarno na železnično postajo Bosanski Brod...S solnčnimi žarki se je bojeval večerni hlad, ko sem se bližal cilju potovanja, Brodu na Savi. Ta kraj leži ob Savi na slavonsko – bosenski meji in šteje kakih pet tisoč prebivalcev. Med temi so: Katoličani, turki, židje in pravoslavni. Mesto ima lice večjega trga...Cerkve se nahajajo v mestu štiri, najlepša je katoliška cerkev sv. Ilija, v nji se opravlja služba božja v latinskem obredu...Osamljeni in skoraj vedno zaprti sta pravoslavna in židovska cerkev. Ob turški molilnici se zbirajo ob solnčnem zahodu turki, snemajoči obuvala in stopajoči z golimi nogami v notranjost.-Na trgu srečuješ raznovrstne obraze: Bosance in Slavonce v narodni noši, ženstvo v pisanih oblačilih, turkinje z zakritimi obrazi, mohamedance s širokimi hlačami in turbanom na glavi«.

³⁶ Džemaludin ČAUŠEVIĆ-Muhamed PANDŽA, *Kur'an Časni*, Zagreb 1937.

metulje.³⁷ V romanu je sicer kot glavni junak nastopil voditelj šiitske oziroma ismailitske podločine nizaritov, Hasan Sabah. S tem karizmatičnim verskim voditeljem se je Vladimir Bartol zelo veliko ukvarjal. V delu romana, kjer je Hasan pripovedoval svojima prijateljema, kako je pred davnimi leti v afganistanskem mestu Kabul prvič poskusil kroglice hašiša ter se na lastni koži prepričal o njihovi moči, je Vladimir Bartol Hasanu v usta položil tudi stavka: »Sapa mi je zastajala, ko sem gledal, kako se mi je iz njih zgradilo mesto, večje in veličastnejše od Kaira, razkošnejše od Bagdada in silnejše od Aleksandrije. Silni minareti so švignili v nebo in kupole, zlate in srebrne, rumene, rdeče in zelene, so se bočile nad strehami«.

V osemnajstem in v devetnajstem stoletju so Slovenci spoznali tudi enega od najznamenitejših predstavnikov sunitske veje islama, ki mu je bilo ime Hasan.³⁸ Gre za literarnega junaka iz svetovno znane bosensko-hercegovske ljudske balade »Hasanaginica«, ki jo je leta 1774 v Benetkah prvič objavil opat Alberto Fortis.³⁹ Leta 1832, je balado v slovenščino prevedel najverjetneje Jakob Zupan.⁴⁰

Tudi to poglavje, je temeljilo predvsem na delih Nerkeza Smailagića in Primoža Šterbenca. Arabsko moško ime Hasan, je bilo sicer dokumentirano tudi med člani družine preroka Mohameda. Okoli leta 595, je petindvajsetletni Mohamed vzel za ženo petnajst let starejšo vdovo Hadidžo, ki je izhajala iz klana Asad iz plemena Kurajš. Poroča je bila pomembna prelomnica v njegovem življenju: zveza s Hadidžo mu je namreč zagotovila ekonomsko oziroma socialno varnost.⁴¹ Mohamed in Hadidža sta imela dva sinova (Abdulaha alias Abd Manafa in Al Kasima), ki sta že

³⁷ Vladimir BARTOL, *Mladost pri Svetem Ivanu I.* Ljubljana 2003, p. 24.

³⁸ Možno je, da so tudi na slovenskem ozemlju živeli muslimani z imenom Hasan. O tem med drugim pričajo tudi stavki, ki jih je zapisal ugledni slovenski zgodovinar Ignacij Voje. O tem glej: Ignacij VOJE, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Ljubljana 1996, p. 138. »Na podlagi nekaterih tipičnih islamskih patronimikov, ki so se ohranili na področju južne Štajerske, v Prekmurju in drugod po Sloveniji, lahko sklepamo, da so bili nosilci teh imen islamizirani turški ujetniki, kolonizirani v slovenskih deželah. Možno je, da priimki Hasan, Hasanmali (od Hasan-Ali ali mali Hasan), Beg, Mustafa, Murat, Turk, Oman, Stupan, Jančar, Šalamun (od Sulejman?) označujejo versko-islamsko ali pa državljansko pripadnost nosilca priimka«.

³⁹ Alija ISAKOVIĆ, *Bibliografija radova o Hasanaginici 1774-1974. Hasanaginica 1774-1974.*, Sarajevo, 1975.

⁴⁰ Miha KASTELIC, *Asan-Aginka, Kranjska Čbelica. Tretje bukvice*, Ljubljana 1849, pp. 55-58.

⁴¹ Po Hadidžini smrti, je imel Mohamed (zaradi različnih ekonomskih, kulturnih in političnih razlogov) še devet žena: leta 622 se je poročil s tretjo in najljubšo ženo, Abu Bakrovo hčerko Ajšo. O tem glej: Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 21.

kot otroka umrla. Precej kratko življenje so imele tudi njune hčerke: Zajnab⁴², Um Kulsum, Rokaja in Fatima. Že leta 624 je umrla Rokaja, ki jo je Mohamed dal za ženo islamiziranemu članu manj vplivnega klana Adi iz plemena Kurajš, Omarju Ibn Hatabu. Potem, ko je leta 630 umrla žena islamiziranega člana klana Abd Šams iz družine Omaja, Osmana Ibn Afana, Um Kulsum, je od Hadidžinih in Mohamedovih hčera ostala živa le še najmlajša hčerka, sicer žena Mohamedovega bratranca, posvojenca in enega od prvih muslimanov Alija Ibn Abu Taliba, Fatima. Med letoma 625-627 sta se Fatimi in Aliju rodila sinova Hasan in Husein, ki sta bila na Mohamedov predlog predstavljena tudi kot »al Hasanan« oziroma kot »dva Hasana«.⁴³

Hasan in Husein sta bila seveda premlada, da bi Mohameda zamenjala na položaju voditelja skupnosti vernikov. Za Mohamedovega naslednika oziroma prvega kalifa in imama, je bil izbran Mohamedov tast in namestnik Abu Bakr.⁴⁴ Po Abu Bakrovi smrti, je položaj kalifa prevzel Mohamedov zet Omar Ibn Hatab (634 - 656)⁴⁵, ki je najprej močno nasprotoval islamu, po prestopu vanj (leta 616) pa ga je z izjemno energijo razširjal. Ko je bil Omar smrtno ranjen, je njegovega naslednika izbral odbor v katerem je bilo šest predstavnikov skupnosti vernikov. Odbor je za kalifa izbral Mohamedovega zeta Osmana Ibn Afana⁴⁶, ki pa se ni izkazal, kot najprimernejši kandidat za ta položaj. Številni verniki, so namreč očitali Osmanu nepravilno vladanje. 16.6. 656, je bil smrtno ranjen tudi Osman. Že 17.6. 656, je skupina vernikov za Osmanovega naslednika izbrala Mohamedovega zeta Alija Ibn Abu Taliba (656 - 661).⁴⁷ Z Alijevim imenovanjem za kalifa se nikakor niso mogli strinjati člani nekaterih družin iz plemena Kurajš vključno z Mohamedovo ženo Ajšo. Največji nasprotniki so bili člani družine Omaja, sorodniki Mohamedovega zeta Osmana Ibn Afana iz klana Abd Šams, ki jih je vodil Osmanov bratranec in guverner Sirije Muavija Ibn Abu Sufjan. Slednji je Alija tudi obtoževal, da je podpiral oziroma ščitil Osmanove morilce. Tako se je Osmanov naslednik že na začetku moral soočiti z vojaškim uporom, ki je pripeljal do trajne delitve skupnosti vernikov na različne skupine, predvsem na sunite in šiite. Medtem, ko je del vernikov (poznejši suniti)

⁴² Ni znano kdaj točno je umrla Zajnab.

⁴³ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 250.

⁴⁴ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 10.

⁴⁵ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 462.

⁴⁶ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 465.

⁴⁷ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, p. 32.

trdil, da mora biti Mohamedov naslednik izbran na podlagi soglasja v skupnosti vernikov, je drugi del (poznejši šiiti) trdil, da je lahko naslednik izbran zgolj na genealoški podlagi oziroma da mora izhajati iz klana Hašim in iz Mohamedove rodovne skupnosti. 9.12. 656 v boju pri Basri, ki so ga številni raziskovalci predstavili, kot prvi boj med muslimani v zgodovini in začetek prve »državljske vojne«, je Ali premagal svoje nasprotnike. Med ujetniki, je bila tudi Mohamedova žena Ajša, ki jo je Ali takoj izpustil. V prvi polovici leta 657 sta Ali in Muavija sklenila premirje ter se sporazumela, da bosta medsebojna nesoglasja uredila z arbitražo. Leta 658 sta dva odlična poznavalca Korana objavila za Alija izrazito negativno arbitražno sodbo. Kmalu potem, je Ali zavrnil rezultat arbitraže in se odločil za nadaljevanje vojne proti Muavijevim pristašem. Za Alija je bilo usodno predvsem dejstvo, da so se zaradi pristanka na arbitražo proti njemu obrnili dotlej lojalni verski gorečneži, pozneje imenovani haridžiti, ki so večinoma izhajali iz plemena Tamim. Ali jih je poskušal znova pridobiti na svojo stran, vendar mu to ni uspelo: 17.7. 658 pri Nahravanu na ozemlju današnjega Iraka, je napadel njihov tabor in jih skorajda vse pobil. Zaradi tega dogodka so Alija številni privrženci zapustili in se ni bil več sposoben vojaško spopasti z Muavijo. Približno dve leti, je bilo pod njegovo oblastjo samo mesto Kufa. 24.1. 661 v Kufi ga je smrtno ranil haridžit Ibn Muldžam. Isti dan, je po imenu sicer neznani haridžit nameraval smrtno raniti tudi Muavijo vendar mu to ni uspelo. Kmalu po Alijevi smrti so člani skupnosti vernikov za kalifa priznali Muavijo (661 - 680), ki je pozneje svoj položaj uredil z uvedbo dednostnega načela: nasledil ga je namreč njegov sin Jazid (680 - 683). Raziskovalci so obravnavali Muavijo, kot ustanovitelja tako imenovanega omajadskega kalifata s sedežem v starodavnem sirijskem mestu Damask. Ob tem je potrebno posebej poudariti, da Muavijo kot kalifa niso želeli priznati vsi člani skupnosti vernikov. Alijevi privrženci (šiat Ali), ki so živeli na jugu Iraka, so menili da lahko kalifa po Alijevi smrti postaneta zgolj njegova krvna naslednika oziroma sinova Hasan in Husein.

Po Alijevi smrti, je imel njegov starejši sin Hasan ob sebi večje število privrženecv, ki so mu prisegli zvestobo kot kalifu. Kmalu potem, je del privrženecv z izredno nenaklonjenostjo in razočaranjem sprejel Hasanov dogovor z Muavijo, katerega posledica je bila Hasanova politična upokojitev in (okoli leta 670 v Medini) smrt.⁴⁸ Drugi del privrženecv je ob pokojnini in obsežnih posestih v Iranu, ki jih je Hasanu dal Muavija prestopil na stran slednjega. Leta 680, je Hasanov mlajši brat Husein odklonil priznati Muavijevega sina Jazida kot kalifa in moral zbežati iz Medine v Meko. Prav tedaj so ga prebivalci Kufe predstavili kot vodjo upora proti Jazidu. 10.9. 680 se je Husein s svojo celotno družino in s skromnim vojaškim spremstvom (štirideset pešakov, dvaintrideset jezdecev ter več žensk in otrok) odpravil iz Meke

⁴⁸ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 80.

proti Kufi. 2.10. 680 (drugega muharama leta 61 po Hidžri) v bližini zaselka Karbala, je njegovi družini in spremstvu na pot stopilo ter oskrbo z vodo iz reke Evfrat onemogočilo okoli štiri tisoč Jazidovih vojakov. 10.10. 680 (potem, ko so močno žejni Husein in njegovi spremljevalci zavrnili vse zahteve po priklonitvi Jazidu), je sledil skorajda celodnevni boj med izrazito neenakopravnimi nasprotniki. Od članov Huseinove družine in vojaškega spremstva so preživele ženske (med njimi je bila tudi Huseinova sestra Zajnab) in Huseinov resno bolni sin Ali, ki je v času boja ležal v šotoru.⁴⁹ Še vedno ni povsem jasno, kako sta uspela Zajnab in Ali od Jazida dobiti in pokopati Huseinovo od trupla ločeno glavo: kot kraj kjer sta jo pokopala so sicer omenjeni Askalon, Damask, Kairo, Karbala, Kufa, Medina, Merv, Nadžaf in Raka. Velik pomen ima dejstvo, da so samo člani družine Omaja obravnavali Huseina, kot upornika proti zakoniti oblasti in s tem opravičili ravnanje Jazida oziroma da je večina muslimanov s simpatijami gledala na Huseinovo žrtvovanje za ideal. Še večji pomen ima dejstvo, da je Huseinova usoda odločilno prispevala k dokončnemu oblikovanju šiizma, kot različne in od sunizma ločene veje islama. Husein je, v skladu s šiitskim verovanjem, želel obnoviti vero svojega starega očeta Mohameda in skupnost vernikov, ki se ji je bil ponudil kot vzor, opozoriti na nujnost upora proti nepravični oblasti. Imel je veliko zaslug, da je bila celotna duhovna podoba šiizma zgrajena na ljubezni in pripadnosti njegovemu očetu Aliju.⁵⁰ Že v Huseinovem času, je odnos do imama Alija postal skorajda edini kriterij za presojanje resnične vere. Odtod je dobila institucija imamata glavno mesto v šiitskem verskem nauku. To se lepo vidi tudi v vrsti pomembnih, naravnih in nadnaravnih atributov, ki so jih šiiti pripisovali imamatu in s tem na svojevrsten način preprečili zблиževanje sunizma in šiizma. Šiitska veja islama, je bila sicer razdeljena na več skupin oziroma (pod)ločin.⁵¹ Raziskovalci so, kot tri glavne ločine predstavili dvanajstnike, ismailite in zajdite. Kot specifični šiitski ločini, je bilo mogoče obravnavati tudi ločini družov in nusajritov ter ismailitski podločini mustalitev in nizaritov. Njihov nastanek je bil zgodovinsko pogojen oziroma je izhajal iz različnega pogleda na vprašanje (ne)legitimnosti posameznih imamov, kot konkretnih zgodovinskih oseb. Skorajda za vse (pod)ločine pa je bilo nesporno, da so imami predstavljali Mohamedove duhovne naslednike.

⁴⁹ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 82.

⁵⁰ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 83-84, 101.

⁵¹ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, p. 115.

HAGIA SOFIJA

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem ugotovil, da sta bila sestavna dela mošeje v vasi Log pod Mangrtom pomanjšana kupola carigrajske cerkve Hagie Sofije in zvonik ene od dalmatinskih cerkvah.

V Koranu v naslovu in v prvih verzih tridesete (v Meki objavljene) sure so bili predstavljeni Bizantinci (Rimljani): »V imenu Alaha, Milostnega, Usmiljenega! Elif Lam Mim. Bizantinci so premagani v najbližji deželi, vendar bodo oni, potem ko so premagani, premagali čez nekaj let! Alahu pripada odločitev in preje in kasneje. A tega dne se bodo verniki veselili Alahove pomoči«. ⁵² Z omenjenimi koranskimi verzi se je veliko ukvarjal tudi znameniti angleški zgodovinar Edward Gibbon (1737-1794). ⁵³ Posebej je izpostavil dejstvo, da med letoma 610–621 oziroma v času precej pogostih vojaških spopadov med Bizantinci in Perzijci Mohamed ni živel na ozemlju bizantinskega in perzijskega Cesarstva. Kakorkoli že, Mohamed se je rodil približno pet let po smrti bizantinskega cesarja Justinijana (527-565), umrl pa je sto let potem, ko sta Justinijanova arhitekta Antemij iz Trallesa in Izidor iz Mileta na temeljih Konstantinove petladijske bazilike v Carigradu začela graditi monumentalno cerkev. 27.12. 537 (nekaj let potem, ko je Justinijan uzakonil rimsko pravo ter zaprl zadnjo trdnjavo klasične grške kulture, Platonovo Akademijo v Atenah), je bila omenjena cerkev zgrajena in posvečena Kristusu kot personifikaciji Svete Modrosti: Hagia Sofija. ⁵⁴ Gre za triladijsko cerkev s kupolo in s centralnim, skorajda kvadratnim tlorisom (dolžina 77, širina 71,70, višina 54m). Harmonična skladnost njenih mer naj bi bila popolna. Variirala naj bi proporcijski ključ Salomonovega jeruzalemskega templja, saj naj bi bile njene glavne razsežnosti dolžina, širina in višina (tako kot pri najsvetejši judovski stavbi) v razmerju 6 : 2 : 3. ⁵⁵ Justinijan naj bi ob posvetitvi cerkve celo vzkliknil: »Slava ti o Bog, ki si me izbral za vrednega da dokončam to delo. Prekosil sem te Salomon«. Justinijanov silenciarij Pavel, je gradnji cerkve Hagia Sofija posvetil himnično pesnitev. O gradnji cerkve Hagia Sofija, je v osmi knjigi svojega dela

⁵² Klemen JELINČIČ, *Koran*, Ljubljana 2003, p. 374. (30:2)

⁵³ Džemaludin ČAUŠEVIĆ-Muhamed PANDŽA, *Kuran Časni*, Zagreb 1937, pp. 538, 539.

⁵⁴ Ciril MANGO, *Byzantinische Architektur*, Stuttgart 1975; Rowland J. MAINSTONE, *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinians Great Church*, London 1998, Wilfried KOCH, *Umetnost stavbarstva*, Ljubljana 1999, p. 47.

⁵⁵ Fedja KOŠIR, *K arhitekturi I.*, Ljubljana 2006, p. 82.

»Zgodovina vojska« oziroma na začetku sijajnega hvalospeva »Zgradbe« (gr. *Peri ktismaton*, lat. *De aedificiis*) pisal tudi v mestu Cezareja rojeni sodobnik cesarja Justinijana in zadnji v vrsti velikih grških zgodovinarjev, Prokopij (500? – 565?). Z omenjenim hvalospevom si je Prokopij pridobil sloves drugega Pavzanija. Povod za nastanek hvalospeva ni znan: možno je, da ga je naročil sam Justinijan. Verjetno v istem času kot hvalospev, je Prokopij napisal deveto knjigo svojega dela »Zgodovina vojska«, ki še danes predstavlja resen opomin in svarilen zgled vsem tiranom ter eno najbolj pogumnih dejanj, kar jih je kdaj v službi resnice storil kakšen zgodovinar. Nekaj podobnega velja tudi za omenjeni hvalospev. Prokopij je namreč (tudi s pomočjo precej dvoumnih in nejasnih stavkov) sestavil hvalospev, ki je zaradi pretiranih pohval vzbujal vtis neresnosti oziroma mejil že skoraj na satiro. To se vidi tudi v delu hvalospeva, v katerem je obravnaval cerkev Hagio Sofijo: *»Nekoč se je v Bizancu glota z ulice, izvoržek mesta, uprla cesarju Justinijanu. Njihovo vstajo, ki jo označujemo z imenom Nika, sem v vseh podrobnostih, ne da bi bil kaj prikrikl, opisal v knjigah o vojnah. In ta nesrečna uporna bitja so hotela pokazati, da niso dvignila orožja le proti cesarju, ampak celo proti samemu nebu, pa so v svoji predrznosti zažgala cerkev, ki jo meščani z domiselnim imenom nazivajo »hram Svete Modrosti«. Bog je dopustil, da so zagrešili to brezbožno dejanje, ker je vnaprej videl, v kakšno sijajno lepoto naj bi se to svetišče pretvorilo. Vsa cerkev se je tedaj spremenila v kup zогlenelih razvalin. Cesar Justinijan pa je kmalu zatem dal sezidati tako imenitno cerkev, da je čuda. Če bi kdo vprašal kristjane pred požarom, ali žele, da se njihova cerkev podre in da se namesto nje zgradi takšna, kot je model sedanje zgradbe: tedaj sem prepričan, da bi vsi takoj želeli videti prejšnjo cerkev odstranjeno in spremenjeno v današnjo obliko. Cesar ni vprašal za višino stroškov: z vso požrtvovalnostjo se je lotil gradnje in začel zbirati arhitekta z vsega sveta. Cesarjevo vnemo je podpiral Antemij iz Tralesa, najuglednejši strokovnjak v gradbeni vedi, največji ne samo med svojimi sodobniki, ampak tudi če ga primerjamo s prejšnjimi generacijami; on je usmerjal in vsklajeval dela različnih stavbenikov in pripravljaj načrte bodoče konstrukcije. Njemu se je pridružil še drug arhitekt, Izidor iz Mileta, izredno razumen mož in vreden naloge, ki mu jo je zaupal cesar Justinijan. Tudi to je znamenje božje naklonjenosti do cesarja, da so mu bili takoj na voljo možje, dorasli postavljenim nalogam. Po drugi strani pa lahko občudujemo tudi modro preudarnost samega cesarja, ki je znal za izvedbo svojega najpomembnejšega načrta izbrati ravno najspodobnejše strokovnjake z vsega sveta. In tako je cerkev postala prizor čarobne lepote: kdor jo vidi, osupne, kdor o njej sliši, ne more verjeti besedam. Cerkev kipi k višku, kot bi se hotela meriti s samim nebom; in čeprav organsko raste iz sredine drugih stavb, vendar zviška gleda nanje. Mestu je v okras – saj je njega del; obenem pa se razgleduje v svoji lastni lepoti in dominira nad mestom in se tolikanj dvoiga iznad njega, da se z njenega vrha vidi mesto kot s kakega stražarskega stolpa. Njena širina in njena dolžina sta v tako spretnem razmerju zaokroženi, da lahko po pravici rečemo, da je obenem izredno dolga in neverjetno široka. Poslopje se košati v neizrekljivi lepoti. Ponosno razkazuje svojo veličino in ubrano harmonijo proporcev, ničesar ni preveč, ničesar v njej premalo; bolj je razkošna kot vsakdanje zgradbe in hkrati bolj umerjena in skromna kot bahava orjaška poslopja; in vsa se kopa v sončni luči in v sončnih žarkih, ki se odbijajo od marmorja. Človek bi dejal, da njene*

notranjščine ne osvetljuje sonce od zunaj, ampak da se luč poraja v njej sami: takšno obilje svetlobe jo obliva! Cerkveno pročelje (to je tisti del svetišča, ki je obrnjen proti vzhodu in se v njem opravljajo bogoslužni obredi) je takole zgrajeno. Iz tal se dviga stavba (oikodomía) ne v ravni črti, ampak tako, da je na straneh postopoma ukrivljena, v sredini pa izdolbena: tako tvori neke vrste poloblo, ki jo strokovnjaki imenujejo tudi polvalj (hemikýlindron), in se strmo pne v višino. Gornji del te konstrukcije prehaja v četrt-kroglo (sphaíras tetratemóron), nad njo pa se dviga še en sestavni element v obliki polmeseca (menoeidés), ki čvrsto temelji na bližnjih delih celotne zgradbe. Ta element je čudovit v svoji gracioznosti, toda zavoljo na videz nesigurne konstrukcije vzbuja tesnoben vtis: zdi se, kot da lebdi v zraku, kot da ne počiva na čvrstih temeljih, marveč da od njega z višine nenehno preti nevarnost njim, ki so spodaj. In vendar sloni na varnih in solidnih temeljih! Na vsako stran od tod se dvigajo iz tal stebri, ki pa tudi niso razvrščeni v ravni liniji, ampak odstopajo navznoter v obliki polkroga (hemíkyklon), kot bi se hoteli v zbornem kólu drug drugemu odmikati; nad njimi pa se boči konstrukcija v obliki polmeseca (menoeidés). Vzhodu nasproti se dviga zid z vhodi (eísodoi) v svetišče. Tudi na obeh straneh tega zidu so v obliki polkroga (hemíkyklon) razvrščeni stebri, nad njimi pa konstrukcija, podobna tisti, ki sem jo pravkar opisal. Sredi cerkve stoje štirje z rokami narejeni slopi (lóphoi), ki se imenujejo tudi kocke (pessoí), dva proti severu, dva proti jugu, enakih dimenzij in drug drugemu nasproti postavljeni; in med dvema takima slopoma so razvrščeni natanko štirje stebri. Slopi so sestavljeni iz velikanskih in umetno izklesanih kamnov, ki so jih zidarji večče vzdali drugega ob drugega, in se dvigajo v veliko višino; podobni so strmim gorskim vrhovom. Od njih se nad štirimi stranicami osrednjega kvadrata (en tetrapleúroi) pno štirje oboki (apsídes). Po dva in dva vrhova obokov se v višini stikata in približujeta sosednjemu slopu, vsi drugi deli pa se dvigajo kvišku in kipe v brezmejno višavo. Dva oboka, in sicer vzhodni in zahodni, se dvigata v prazen zrak, pod drugima dvema pa je neka konstrukcija (oikodomía) z vrsto čisto majhnih stebrov. Nad oboki se dviga krožni nadzidek (kykloterès oikodomía) v obliki valja (strongýlon): skozenj se vsakič najpoprej nasmehne dneva svetloba. Kajti ta nadzidek dominira nad vso pokrajino, v njegovih stenah si v kratkih preslednikih slede odprtine, namenoma tako velike, da se skozi v zadostni meri vsiplje svetloba. Ob skupnem stičišču vseh obokov se tvorijo štirje koti in tako se celotna konstrukcija deli na štiri trikotnike (trígona). Osnovnica (krepís) vsakega od teh trikotnikov je stisnjena med spoj dveh sosednjih obokov in tvori spodaj oster kot; postopoma pa prehaja trikotnik v širino in se končuje v krožnem segmentu (kykloterés), ob katerem sta še preostala dva kota. Na teh krožnih segmentih sloni orjaška kupola, ki daje stavbi videz nepopisne lepote. Vendar se zdi, kot da kupola ne počiva na solidnih temeljih, ampak kot da visi z neba in s svojo oblo (sphaíra) pokriva ves ta prostor. Vsi ti sestavni elementi so v višavi z neverjetno umetelnostjo povezani med sabo in lebdi drug nad drugim in se le rahlo oslanjajo na najbližji sestavni del. Vsi skupaj tvorijo edinstven vtis čudovito ubrane harmonije in gledalčevo oko se ne more ustavljati ob posamezni podrobnosti, zakaj že se mu drugi detajli odmikajo in z neustavljivo silo privlačijo pogled k sebi. Tako mu oko nenehno drsi od predmeta do predmeta in gledalec se kar ne more odločiti, kateri detajl bi občudoval bolj kot vse drugo. In vendar – če še tako obračajo pozornost na vse strani in če še tako napeto, z nagubanim čelom, motre sleherno podrobnost, opazovalci kar ne morejo do dna dojeti

dovršenosti mojstrovine, ampak odhajajo, prevzeti in omamljeni od grozotne lepote tega prizora. Toliko o tem.-Cesar Justinijan, arhitekt Antemij in njegov pomočnik Izidor so se morali domisliti prenekaterega izuma, da so zagotovili stabilnost te cerkve, ki tako rekoč lebdi v zraku. Nekaterih njihovih izumov ne morem v celoti razumeti, še manj pa z besedami opisati. Omenil bom enega samega, in že iz tega lahko bralec sklepa, kako solidna je celotna konstrukcija! Gre namreč za tole. Slopi (lóphoi), ki sem jih pravkar omenil, niso zgrajeni tako kot drugi stavbni elementi, marveč na poseben način. Kamni so razvrščeni tako, da tvorijo četrkoten osnutek; po naravi so ti kamni hrapavi, vendar so nato gladko obdelani. Kjer tvorijo vogal, so kamni izklesani v obliki trikotnika; kjer izpolnjujejo vmesni prostor, pa v obliki četrkotnika (tetrápleuron). Kamni niso povezani med sabo z apnom, ki se imenuje azbest, in ne z asfaltom, ki se je z njim ponašala Semiramis v Babilonu, in ne s kako drugo podobno snovjo, ampak z raztopljenim svincem, ki je napolnil ves vmesni prostor med kamni, se strdil in jih čvrsto povezal med sabo. Tako so sestavljeni ti deli. Naj preidem še k opisu ostalih sestavin svetišča! Strop je ves obložen s čistim zlatom, kar daje lepoti še večji sijaj. Vendar je blesk svetlobe, ki se odbija od kamnov, močnejši od zlata. Sredi cerkve sta dve stebrišni kolonadi (stoái), na vsaki strani po ena, ki prav nič ne motita tektonske enotnosti svetišča, ampak še celo povečujeta vtis njegove razsežnosti in se raztezata v vsej dolžini od enega do drugega konca, medtem ko navzgor ne dosežata višine notranjščine. Tudi ti stebri nosijo obokan strop (orophè thólos) in so bogato okrašeni z zlatom. Ena od teh kolonad je namenjena moškim molilcem, druga je v isti namen določena za ženske. Med obema kolonadama ni razlike, stebri se v ničemer ne razlikujejo drug od drugega: njihova popolna podobnost cerkev oplešuje, njihova enakost je svetišču v okras. Kdo bi znal dovolj nazorno opisati galerije (hyperôia) na ženski strani (gynaikonítis), kdo bi našteval številne kolonade (stoái) in stebriščne ladje (perístyloi aulaí), s katerimi je vsa cerkev posuta! Kdo bi mogel ponazoriti lepoto stebrov in dragih kamnov, ki zaljšajo svetišče! Obiskovalec ima vtis, kot da je prišel na livado v najlepšem pomladnem cvetju. Ne more se dovolj načuditi škrlatu enih kamnov in smaragdnemu lesku drugih, karminski barvi, ki žari od tod, in beli svetlobi, ki sije od onod, pa vsem drugim kontrastnim odtenkom, s katerimi je narava – kot kak živopisec – obilno obogatila vse te kamenine. Kdor koli pride v cerkev molit, takoj doume, da to delo ni bilo dovršeno z veščino ali spretnostjo človeških rok, ampak le z božjo voljo in močjo. In duh se mu v zanosu dviga kvišku, saj podzavestno čuti: Bog ne more biti daleč, ampak prebiva v tem kraju, ki si ga je sam izbral za svoje ljubljeno domovanje. In tako občutje ne prevzame samo tistega, ki prvič vidi to svetišče; venomer, kadar koli kdo stopi v cerkev, ga navdajajo občutki, kot bi prvič doživel ta prizor. Te umetnine se ljudje nikoli ne naveličajo: ko vstopijo v svetišče, uživajo v gledanju, ko ga zapuščajo, se o njem razgovarjajo in ga poveščujejo. Nemogoče je podrobno popisati vse zaklade – vse zlate in srebrne predmete in žlahtne kamne – ki jih je cesar Justinijan poklonil tej cerkvi. Omenim naj en sam primer, na osnovi katerega lahko bralci sami dalje sklepajo! Najsvetejši kraj svetišča, kamor imajo dostop samo duhovniki in ki se imenuje »daritveni oltar« (thysiastérion), je okrašen s 40. 000 funti srebra. Tako je dal cesar Justinijan v Konstantinoplu sezidati cerkev, ki se imenuje tudi Velika cerkev. Opisal sem jo v najbolj skopih obrisih, podrobnosti sem omenil le mimogrede in se z nekaj kratkimi besedami pomudil pri najpomembnejših sestavnih elementih.-Cesar je sodeloval pri gradnji ne

samo z denarjem, ampak tudi z napornim miselnim delom in z vsemi silami svoje bogate duševnosti, kot bom razložil v nadaljevanju. Eden od obokov, ki sem jih pravkar omenil – arhitekti jih imenujejo tudi »rebra« (lôroi) – obrnjen proti vzhodu, je bil že na obeh straneh sezidan, le na sredini še ni bil dovršen, ampak je čakal zaključne obdelave. Slopi (pessoí), na katerih je temeljila celotna konstrukcija, niso mogli več vzdržati gmote, ki je pritiskala nanje, nenadoma so se v njih pojavile razpoke in zdelo se je, da se bodo vsak čas sesuli. Antemij, Izidor in njuni sodelavci so se ob tem prestrašili; ker si s svojo tehniko niso vedeli pomagati, so vso zadevo sporočili cesarju. In cesar je brž velel obok do kraja dovršiti; pod čigavim vplivom je to storil, ne vem – mislim pa, da pod božjim navdihnjenjem, saj sam ni bil izvedenec v gradbeni stroki. »Ko bo obok počival sam na sebi«, je dejal, »ne bo več pogrešal opore od spodaj«. In če ne bi bilo prič, ki lahko potrdijo resničnost te zgodbe, bi me gotovo imeli za prilizovalca, ki mu ni mogoče verjeti; ker pa živi še mnogo ljudi, ki so na lastne oči videli, kaj se je zgodilo, lahko brez oklevanja zgodbo pripovedujem do kraja. Arhitekti so izpolnili cesarjev ukaz: svod se je brez nevarnosti lepo usločil in praksa je potrdila pravilnost cesarjeve zamisli. Tako je bil ta svod dovršen. Pri drugih obokih, ki so obrnjeni proti jugu in proti severu, pa se je zgodilo tole: »Tako imenovana »rebra« (lôroi) so se že dvigala in na njih je počivala vsa teža konstrukcije. Pod njimi pa je še vse vrelo od nenehnega dela – in tako je začel od stebrov, kot bi jih kdo skobljal, v obliki drobnih kosmičev odpadati omet. Arhitektov se je spet lotilo malodušje, pa so o nastalih težavah potožili cesarju. In cesar se je tudi to pot domislil primernega zdravila. Zapovedal je gornje dele konstrukcije, ki so nosili največjo težo in se dotikali svoda, začasno odstraniti; pozneje, ko je vlaga iz zidov dovolj izginila, pa jih je velel postaviti nazaj. Arhitekti so ravnali v smislu cesarjevih navodil – in zgradba je bila poslej varna. In celotna stavba je nekak dokaz in potrditev cesarjevih navodil«. ⁵⁶

Tudi po Justinijanovi smrti so ljudje občudovali največjo cerkev v vzhodnem rimskem Cesarstvu. Ker je bila njena temeljna arhitekturna zasnova še najbolj v sorodu z antičnim rimskim Panteonom in z antičnimi rimskimi bazilikami, je jasno, da sta si takšno cerkev lahko zamislila le vrhunska intelektualca. Slednja sta prav gotovo pred očmi imela rimsko cesarsko dvorano, ki je v simbolnem pomenu predstavljala sodno avtoriteto, zadnjega in absolutnega vesoljnega Sodnika, saj se je »rimski mir« lahko dopolnil le v »Kristusovem miru«. Tako kot je bil sodnik namestnik rimskih cesarjev, tako je škof kot Kristusov namestnik sedel v apsi. Tako kot so bili ob rimskem cesarju sodni izvedenci in uradniki, tako so bili ob škofu prezbiteri in diakoni. S tem ko je bila dodana prečna ladja za duhovnike, ki je bila narejena po vzoru judovske sinagoge, je bazilika dobila obliko križa. Tako je nastal osnutek za cerkev s florisom v obliki križa in s tem je bazilika postala ikonografska podoba Kristusovega telesa.

⁵⁶ Kajetan GANTAR, *Pod Justinijanovim žezlom. Izbor iz Prokopijevih del »Peri polemon«, »Anekdota« in »Peri ktismaton«*, Ljubljana 1961, pp. 327-332.

Glavna značilnost triladijske bazilike Hagia Sofija, je bila nedvomno v glavni ladji postavljena ogromna kupola katere teža se je s pomočjo trikotnih segmentov konkavnih stranic (zaradi vtisa lebdenja v prostoru imenovanih pendantivi), ki jih nosijo štirje mogočni oporniki, prenašala na spodnji del cerkve. Stranski pritisk obokov je na jugu in severu ujet s sistemom opornikov prek stranskih ladij, na vzhodu in zahodu pa predvsem s polkupolami, ki so bile same podprte s po dvema manjšima kupolama. V bazi glavne kupole je bilo postavljenih štirideset polkrožnih oken, ki so bila tako oblikovana, da so sončni svetlobi omogočila, da je v cerkev vstopila praktično iz vseh smeri (v enem trenutku se je gledalcu lahko celo zdelo, kot da je kupola ločena od spodnjega dela cerkve). Dejstvo je, da je ta detajl vseboval veliko krščanske simbolike. Dejstvo je tudi, da so bili v cerkvi okronani številni bizantinski cesarji, ki so z besedo in mečem branili krščansko vero. Lep primer so bili v štirinajstem in v petnajstem stoletju dokumentirani Justinijanovi nasledniki. Slednji so se skorajda ves čas morali bojevati proti voditeljem velikega islamskega imperija, sunitskega turškega imperija, ki je bil po svojem ustanovitelju Osmanu pogosto predstavljen kot Osmanski imperij. 29.5. 1453 (približno stopetdeset let po ustanovitvi sultanata Rum oziroma prve turške države na evropskih tleh), je Carigrad zasedla armada turškega sultana Mehmeda II. Osvajalca (1451-1481). Kmalu zatem so turški vojaki vstopili v cerkev Hagia Sofija ter jo na sultanov ukaz oprali s tisoč okami odišavljene vode in spremenili v mošejo.⁵⁷ O tem je na svojevrsten način pričal tudi okoli leta 1453 ob mošejo postavljen lesen obelisk, minaret. V drugi polovici šestnajstega stoletja je bil omenjeni minaret porušen na njegovem mestu pa je bil zgrajen kamniti minaret.⁵⁸ Hagia Sofija je sicer močno vplivala na razvoj turške in sploh islamske sakralne arhitekture, ki se je do te mere podredila teologiji oziroma verskim dogmam, da sploh ni imela samosvoje arhitekturne teorije kot avtonomne vede o stavbarski umetnosti.⁵⁹ Znano je namreč, da je bila hiša preroka Mohameda v Medini tisti vzorec, ki je določil dispozicije mošej in se vse do danes le neznatno prilagodil lokalnim posebnostim. Koliko je bila turška sakralna arhitektura pod vplivom cerkve Hagia Sofija se je prav gotovo najlepše videlo v delih največjega turškega arhitekta Sinana (1489?-1588).⁶⁰

⁵⁷ Ignacij VOJE, *Slovenica-Balcanica. Zgodovinske študije*, Ljubljana 2005, pp. 310, 311.

⁵⁸ Madžida BEĆIRBEGOVIĆ, 1990, cit. n. 19, pp. 205, 206.

⁵⁹ Fedja KOŠIR, 2006, cit. n. 55, p. 83.

⁶⁰ Ernst EGLI, *Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach – Zürich – Stuttgart 1954.

HERCEGOVINA

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem ugotovil, da so leta 1916 in leta 1917 vas Log pod Mangrtom in njeno okolico obiskali številni Hercegovci oziroma vojaki iz Četrtega pehotnega polka BH4.

Ali je 16.3. 632 v oazi Gadir Hum Mohamed za svojega naslednika res določil bratranca Alija? O tem vprašanju so precej živo razpravljali številni raziskovalci.⁶¹ Dejstvo je, da prvotno ime te oaze ni več v uporabi. Isto je mogoče trditi tudi za velik del ozemlja srednjeveške Banovine oziroma Kraljevine Bosne, ki se je približno do turške zasedbe in islamizacije njenih prebivalcev) imenoval Hum oziroma Humska zemlja. 1.2. 1454 v ohranjenih pisnih virih oziroma v pismu turškega uradnika Isabega Ishakovića, je bilo prvič omenjeno današnje ime Huma oziroma Humske zemlje, Hercegovina. Gre za značilno kraško pokrajino s polji, vrtačami in ponikalnicami, ki so jo od Bosne ločili ostri, okoli dva tisoč metrov visoki gorski grebeni. S čredami ovac, sadovnjaki in vinogradi bogata in plodna, je bila ozka dolina reke Neretve, ki se izliva v Jadransko morje. Na omenjenem ozemlju med večja mesta oziroma naselja so sodili: Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Jablanica, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Prozor, Stolac, Široki Brijeg in Trebinje. Ob tem je kot zanimivost potrebno omeniti, da je bila najstarejša prestolnica Huma mesto Ston na obali Jadranskega morja. Številni raziskovalci so trdili, da je bil že v devetem in v desetem stoletju Hum mogočna Kneževina ter citirali leta 925 poslani pismi papeža Janeza X. humskemu knezu Mihaelu (lat. Michaeli excellentissimo duci Chulmorum) in okoli leta 945 sestavljeno delo »De administrando imperio« bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta (905-959). Nekateri med njimi so šli tako daleč, da so, kot sinonima obravnavali Hum in Zahumlje. Raziskovalci so nekaj pozornosti posvetili tudi zemljiškemu davku, ki so ga v času med devetim in petnajstim stoletjem glavnim ekonomskim, kulturnim in političnim predstavnikom Huma plačevali Dubrovčani. Davek je znan pod imenom mogoriš, svoje ime pa je dobil po arabski besedi.⁶²

O nekdanjih živih humskih trgovskih poteh ter številnih naseljih in trdnjavah poleg grških, latinskih in slovanskih terminov na svojevrsten način pričajo tudi zelo pomembni simboli Huma in Bosne, stari nagrobniki, stečki. Z imenom stečki (bos.

⁶¹ Primož ŠTERBENC, 2005, cit. n. 23, pp. 93-95.

⁶² Marko VEGO, *Postanak bosanske države*, Sarajevo 1982, p. 43.

stećci) se od devetnajstega stoletja do danes v strokovni literaturi označujejo kamniti monolitni nagrobni spomeniki. Prebivalci Banovine in Kraljevine Bosne so zanje uporabljali imena »bilig«, »kami«, »zlamenije«, »kuća« in »vječni dom«. Do danes se je boljše ali slabše ohranilo več kot šestinšestdeset tisoč stečkov (okoli šest tisoč jih je okrašenih s simboličnimi motivi, z napisi pa jih je samo okoli štiristo). Dokumentirani so na grobovih vseh bosenskih družbenih slojev: največ jih je ohranjenih na prostem, večje število pa tudi v ruševinah majhnih, grobovom namenjenih cerkvah. Klesarji imenovani kovači (okoli dvajset jih je v kamen vklesalo svoja imena, najznamenitejši pa so Bolašin, Grubač, Miogost, Prerad in Semorad) so za stečke uporabljali različne vrste kamna (najpogosteje apnenec). O stopnji razvitosti klesarske dejavnosti v Bosni danes pričajo številne nekropole (največje imajo od sto do sedemsto stečkov) in kamnolomi z napol obdelanimi in poškodovanimi stečki, ki so najboljši dokaz, da stečkov niso klesali nepismeni bosenski kovači, kot so jih doslej predstavljali nekateri raziskovalci, temveč zelo ugledni evropski srednjeveški kovači, o katerih so doslej pisali francoski zgodovinar Jacques Le Goff ter še številni drugi. Zaradi različnih oblik stečkov ni mogoče popolnoma sistematizirati. Tudi datiranje predstavlja velik problem. V drugi polovici dvajsetega stoletja jih je večina (okoli šestdeset tisoč) na podlagi maloštevilnih ohranjenih napisov v t.i. bosančici in zelo površnih raziskav datiranih v petnajsto in šestnajsto stoletje. Kot najstarejši, datirani v dvanajsto stoletje, so zelo pogosto omenjeni stečki bosenskih plemičev Grda (Grdeše), Nespine in Pribilše. Od prve polovice šestnajstega stoletja, ko je slovenski notar in potopisec Benedikt Kuripečič objavil najstarejši danes znani zapis o stečkih pa do danes, so največjo pozornost vzbudili simbolični motivi, izklesani v zelo rustikalnem plitvem reliefu. Pravzaprav gre za različne solarne, lunarne in njim sorodne simbole, kot so sonce, luna (polmesec), zvezda, spirala, elipsa in več vrst križev, med katerimi so poleg svastik najzanimivejši antropomorfnih in tako imenovani T križi, katerim zgornjo prečko pogosto nadomeščajo sonce, polmesec in zvezda, ki se v simboličnem prostoru včasih pojavljajo samostojno ali spremljajo simbolične upodobitve ljudi, živali in rastlin. Raziskovalci so vzore za te motive iskali skorajda na vseh celinah, najpogosteje pa v profani ljudski umetnosti ter znotraj krščanske simbolike. Najbolj jih je zanimalo vprašanje, čigavi so stečki? Prevladovali so neznanstveni odgovori ter politično motivirani poskusi, da se nekropole s stečki pripišejo bogomilom, Grkom, Hrvatom, Ilirom, starim Slovanom, Srbom ter Vlahom.⁶³ Žal se z njimi niso ukvarjali samo raziskovalci; v devetnajstem in dvajsetem stoletju je bilo veliko teh izredno pomembnih simbolov bosanstva tudi

⁶³ Husein Sejko MEKANOVIC, Simbol anžuvinskog doba u Zadru – relikvijarij ili bosanski stećak?, *Bosna franciscana* (godina 13. broj 22.), Sarajevo 2005, pp. 192, 193.

poškodovanih in povsem uničenih. Lep primer je svetovno znana nekropola Radimlja, na kateri se je ohranilo okoli sto trideset stečkov.⁶⁴

Večje število stečkov, je bilo odkritih tudi na znameniti humski trdnjavi, prestolnici bosenskega velikega vojvode Stipana Vukčiča Kosače (1435-1466), Sokol, ki se nahaja v bližini kraja kjer je nastala reka Drina. Dejstvo je, da so bili na trdnjavi Sokol pod nekaterimi stečki pokopani člani Stipanove družine in drugi sorodniki. Med njimi seveda ni mogoče iskati stečkov Stipanovih otrok: hčerke Katarine⁶⁵ ter sinov Vladislava, Vlatka in Stipana.⁶⁶

Okoli leta 1448 na trdnjavi Sokol, je Stipan Vukčič Kosača prvič uporabil naziv herceg, ki je v Bosni in v Dubrovniku dvignil veliko prahu. Stipanov zet, bosenski kralj Tomaš (1443-1461), je namreč, v enem pismu beneški Republiki trdil, da si je s tem nazivom želel Stipan prilastiti beneško mesto Split oziroma da je želel dobiti naziv (splitski) herceg, ki ga je leta 1403 od madžarskega in neapeljskega kralja Ladislava Anžuvince dobil bosenski veliki vojvoda Hrvoje Vukčič.⁶⁷ Predstavniki dubrovniške Republike so trdili, da je Stipan dobil naziv herceg od Turkov. Večina raziskovalcev je bila prepričana, da si je Stipan sam vzel naziv herceg, turški sultan Mehmed II. Osvajalec pa naj bi mu ga bil priznal.⁶⁸ Nekateri med njimi so branili tudi

⁶⁴ Husein Sejko MEKANOVIĆ, Stečki na Batnogah, *Umetnostna kronika* 14., Ljubljana 2007, pp. 21-24.

⁶⁵ Katarina (1424?-1478), je bila žena predzadnjega bosenskega kralja Tomaša Kotromanića (1443-1461). Leta 1463, ko je bosensko Kraljestvo zasedla armada turškega sultana Mehmeda II. Osvajalca, je Katarina uspela pobegniti iz Bosne v Dubrovnik. Tedaj je zadnjič v življenju videla svoja mladoletna otroka, Katarino in Sigismunda, ki so ju v precej nejasnih okoliščinah zajeli in islamizirali turški vojaki. 25.10. 1478, je Katarina umrla v Rimu in bila pokopana v rimski frančiškanski cerkvi Ara coeli. O tem glej: Esad KURTOVIĆ, Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425-1478): u povodu 580. obljetnice rođenja i 525. obljetnice smrti, *Bosna franciscana* (godina 13. broj 22.), Sarajevo 2005, pp. 201-211; Husein Sejko MEKANOVIĆ, Portret bosanske kraljice? *Žena/Kvinna. List Bosanskohercegovačkog saveza žena u Švedskoj* 32-33, Skövde 2006, pp. 16-18.

⁶⁶ V sedemdesetih letih 15. stoletja, je najmlajši sin Stipana Vukčiča Kosače, Stipan sprejel islam in postal turški uradnik Ahmed. Leta 1497, je Ahmed prvič postal veliki vezir osmanskega Cesarstva: na ta položaj je bil imenovan še petkrat. Leta 1517 v egiptovskem mestu Kairo je bil smrtno ranjen. V ohranjenih pisnih virih je dokumentirano šest njegovih otrok: tri hčerke in tri sina. Zanimivo je, da je v imenu njegove hčerke, ki ji je bilo ime Huma mogoče prepoznati starodavno ime njegove domovine. O tem glej: Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčič Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964; Mavro ORBIN, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, pp. 185, 360.

⁶⁷ Ferdo ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje Vukčič Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902, pp. 154-156.

⁶⁸ Sima M. ĆIRKOVIĆ, 1964, cit. n. 66,

hipoteze, da je Stipan naziv herceg dobil od najvišjih političnih predstavnikov beneške Republike, bosenskega kralja Tomaša, neapeljskega kralja Alfonza V., nemško - rimskega cesarja Friderika III., papeža Evgena IV. (1431-1447), papeža Nikolaja V. (1447-1455) in turškega sultana Murata II. (1421-1451).⁶⁹ Kakorkoli že, dejstvo je, da se je 19.7. 1453 oziroma slaba dva meseca po turški zasedbi Carigrada in cerkve Hagia Sofija v eni od Stipanovih listin ob Stipanovem nazivu herceg pojavil tudi nenavaden dodatek: »milosti Božjom i velikoga gospodina mi cara Amir-sultana Mehmed-bega«.⁷⁰ S tem se je na simboličen način začela več kot dvesto let trajajoča in še vedno premalo raziskana islamizacija prebivalcev Kraljevine Bosne. Dejstvo je tudi, da so imeli Turki največ zaslug, da je od Stipanovega naziva herceg nastalo današnje ime Huma oziroma Humske zemlje, Hercegovina. 1.2. 1454 v ohranjenih pisnih virih, je bilo prvič omenjeno ime Hercegovina. Gre za pismo turškega uradnika Isa-bega Ishakovića.⁷¹

Istega leta, kot ime Hercegovina, je bilo v pismu neapeljskega kralja Alfonza V. kot »civitae Pontis« prvič omenjeno danes največje mesto v Humu/Hercegovini, Mostar.⁷² Leta 1566, ob stoti letnici smrti hercega Stipana Vukčića Kosača ter točno na mestu kjer je bil most njegovega sodelavca, legendarnega ustanovitelja mesta Mostar in predstavnika od Carigrada oziroma Rima neodvisne bosenske Cerkev Radina Butkovića, je učenec znamenitega turškega arhitekta Sinana, Hajrudin (Hayruddin) od odlično obdelanih klesancev apnenca (v okolici Mostarja imenovanega »tenelija«) zgradil glavni simbol mesta Mostar⁷³ in enega od najlepših mostov na svetu,

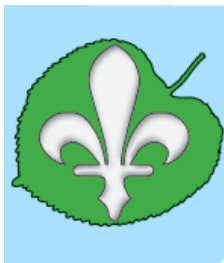
⁶⁹ Sima M. ĆIRKOVIĆ, 1964, cit. n. 66,

⁷⁰ Sima M. ĆIRKOVIĆ, 1964, cit. n. 66,

⁷¹ Sima M. ĆIRKOVIĆ, 1964, cit. n. 66,

⁷² Mirko KUJAČIĆ, Konzervacija Starog mosta u Mostaru, *Naše starine* 7., Sarajevo 1960, p. 207.

⁷³ Mustapha Hilmi MUHIBIĆ, Volksthümliches über die alte Brücke in Mostar, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Dunaj 1893, pp. 510 - 512; Jernej ANDREJKA, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini leta 1878*, Celovec 1904; Vjekoslav JELAVIĆ, Doživljaji Francuza Poulett-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658.), *Glasnik zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1908, pp. 23 - 75; Robert MICHEL, *Alte Brücken in Bosnien und der Herzegovina* Dunaj 1912; Mirko KUJAČIĆ, 1960, cit. n. 72, pp. 207 - 216; Arthur John EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875* Sarajevo 1965; Milan GOJKOVIĆ, Jedna hipoteza o izgledu i konstrukciji mosta preko Neretve u Mostaru pre građenja Starog mosta, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 17., Beograd 1966 pp. 51 - 64; Džemal ČELIĆ-Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Stari kameni mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969; Abdulah POLIMAC, Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru, *Most* 14 - 15., Mostar 1977, pp. 109 - 114; Milan VASIĆ, O gradnji Starog mosta u Mostaru, *Balkanica* 8. Beograd 1977, pp. 189 - 199; Husref REDŽIĆ, *Islamska umjetnost* Beograd - Mostar - Zagreb 1982; Milan GOJKOVIĆ, *Stari kameni mostovi*.

znameniti most na reki Neretvi, ki je do avstro-ogrske zasedbe Bosne in Hercegovine imel tudi funkcijo minareta: bližina Hajrudinovega mostu je bila namreč edini razlog zaradi katerega ena od mostarskih mošej sploh ni imela minareta. V drugi polovici 19. stoletja, je bil Hajrudinov most skupaj s številnimi drugimi bosensko-hercegovskimi mostovi (mojstrovinami arhitekta Sinana in njegovih učencev oziroma sodelavcev, ki so jih v drugi polovici šestnajstega stoletja ukazali zgraditi turški sultan Sulejman Veličastni ter najverjetneje v Bosni in Hercegovini rojena vezirja Rustem Opuković in Mehmed Sokolović) zaradi političnih razlogov obravnavan kot antični rimski most. Lep primer je delo znamenitega angleškega arheologa Arthurja Johna Evansa (1851 - 1941).⁷⁴ 9.11. 1993, v času črnogorsko-hrvaško-srbske vojne proti državi Bosni in Hercegovini, so hrvaški vojaki (predvsem zaradi političnih razlogov) porušili Hajrudinov most. Gre pravzaprav za okoli devetindvajset metrov dolg, štiri metre širok in dvajset metrov visok most, katerega glavna značilnost je bil okoli osemdeset centimetrov debel ovalni obok, ki je bil na enem od na mostu dokumentiranih turških napisov predstavljen kot »Čudežni obok«.⁷⁵ Fasadi sta bili okrašeni s pomočjo plastično poudarjenega venca ter kamnite ograje. Nekateri starejši raziskovalci so kot zelo pomembna sestavna dela mostu predstavili tudi stolpa, ki se nahajata v neposredni bližini mostu in sta znana pod imeni »Tara« in »Halebija«. Okoli leta 1845, je prve tehnične posnetke mostu naredil Anglež Gardner Wilkinson. Tudi on je menil, da gre za antični rimski most. Hipotezi o antičnem rimskem mostu, je sicer prvi nasprotoval Avstrijec Robert Michel.⁷⁶ V času druge svetovne vojne, je »Čudežni obok« zanimal tudi nemške vojake: podobno kot znameniti antični rimski most na italijanski reki Rubicon, so ga namreč nameravali porušiti. Med letoma 1955-1965 so dokumentirani precej zahtevni konservatorski oziroma restavratorski posegi na mostu, ki so pokazali, da je bil zaradi statičnih razlogov votel velik del mostu.⁷⁷ Med letoma 2002-2004, je bil most restavriran (pri konzervaciji in restavraciji so uporabili le manjši del originalnih Hajrudinovih klesancev, ki so jih našli na dnu reke Neretve) in vpisan na seznam zaščitene svetovne kulturne dediščine. Pomembno vlogo pri celotnem projektu je imel hrvaški arhitekt Željko Peković. Lesene tramove, ki so bili odkriti pri odstranjevanju ostankov porušenega mostu, je obravnaval, kot dele starejšega, v pisnih virih

Anatomija. Patologija. Zaštita. Sanacija. Konzervacija Beograd 1989 pp. 130 - 136; Andrej ANDREJEVIĆ, Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini, *Hercegovina: časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe* 7-8, Mostar 1990, pp. 39-51.

⁷⁴ Arthur John EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875* Sarajevo 1965 pp. 278, 279.

⁷⁵ Džemal ČELIĆ-Mehmed MUJEZINOVIĆ, 1969, cit. n. 73, pp. 184-187.

⁷⁶ Robert MICHEL, 1912, cit. n. 73, pp. 13-18.

⁷⁷ Mirko KUJAČIĆ, 1960, cit. n. 72, pp. 207 - 216.

dokumentiranega lesenega mostu oziroma Hajrudinovega gradbenega odra.⁷⁸ Na podlagi leta 1982 nastalih fotogrametrijskih posnetkov, je prišel do sklepa, da je bil obok mostu projektiran kot del kroga.⁷⁹ V istem članku je zapisal, da so deformacije oboka posledica (pod vplivom rečnega toka izzvanega) popuščanja gradbenega odra v času gradnje mostu. Kot turški merni enoti, ki naj bi ju Hajrudin uporabljal pri gradnji, je predstavil tako imenovani »mimar aršin« (75,77cm) in »parmak« (3,157cm).

⁷⁸ http://www.arhitekt.hr/xsite/_hr/znanost/nakladnistvo/Prostor/232/232_02_zeljko_pekovic.pdf
(stanje na dan 14.3. 2008)

⁷⁹ http://www.arhitekt.hr/xsite/_hr/znanost/nakladnistvo/Prostor/131/03_zeljko_pekovic.htm
(stanje na dan 6.3. 2008)

HUSREF-BEGOVA MOŠEJA

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem ugotovil, da so v času gradnje sarajevske Husref-begove mošeje skozi dolino reke Loške Koritnice in skozi vas Log pod Mangrtom šli številni vojaki turškega sultana Sulejmana Veličastnega.

14.11. 1914 po opoldanski molitvi v mošnji Mehmeda II. Osvajalca v Istanbulu, je odposlanec islamskega vrhovnega verskega poglavarja prebral fatvo o sveti vojni s katero je turško Cesarstvo, kot zaveznik avstro-ogrškega in nemškega Cesarstva, stopilo v prvo svetovno vojno. Isti dan se je v Istanbulu zbrala velika množica ljudi, ki je recitala osemindesetdeseto suro iz Korana z naslovom »Zmaga« in molila za zmago turške armade.⁸⁰ 11.12. 1914 na petkovi molitvi v sarajevski Husref-begovi mošnji kjer se je zbralo približno tri tisoč ljudi, je novico o vstopu turškega Cesarstva v prvo svetovno vojno poudaril tudi najvišji islamski verski poglavar v Bosni in Hercegovini, reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević.⁸¹ Njegove besede so močno odmevale v mošnji, ki je bila zgrajena leta 937 po hidžri oziroma ob koncu leta 1531. Sodeč po izročilu, sta se v času prvega turškega obleganja Dunaja oziroma v času ko so dubrovniški, perzijski in turški mojstri gradili Husref-begovo mošejo, v Sarajevu in v njegovi okolici cedila med in mleko.⁸²

Husref-beg je bil sin hčerke turškega sultana Bajazita II., Seldžuke in turškega uradnika Ferhad-bega. Rodil se je okoli leta 1480 v grškem mestu Serés. Raziskovalci so o njegovem življenju pisali na podlagi ohranjenih bosenskih, dubrovniških in turških listin.⁸³ Poudarili so, da je med letoma 1521-1529 sodeloval v velikih turških vojaških pohodih na mesta oziroma trdnjave Beograd, Jajce, Mohač, Klis in Dunaj. Nekateri med njimi so branili celo hipotezo, da je v tem času Husref-beg osebno

⁸⁰ Zijad ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007, pp. 109, 110.

⁸¹ Zijad ŠEHIĆ, 2007, cit. n. 80, pp. 109, 110.

⁸² Aiša SOFTIĆ, *Antologija bošnjačke usmene priče*, Sarajevo 1997, pp. 208, 209. „Kada se gradila Begova džamija, s Trebevića je niz oluke mlijeko teklo, pa se njime mjesto vode gasilo vapno. Kreč za džamiju se zakuhavao bjelancetom od jajeta. Direk na kojemu su prije visili kandilji, usječen je u Sarajevu na Kovačima; (u predjelu gdje su sada gusto posijane kuće tada je bila steća šuma). Velike granitne stupove, što drže na sebi kupole predvorja, vuklo je po sto jarmova volova niz Lukavicu. Seljaci su se otimali, čiji će ih volovi vući, jer kome god bi se vo vukući skrho, Husref beg bi mu dao dvadeset para, makar da se onda vo prodavao po četrnaest para“.

⁸³ Andrej ANDREJEVIĆ, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd 1984, p. 30.

spoznal znamenitega turškega arhitekta Sinana, ki je leta 1539 postal glavni arhitekt turškega Cesarstva. Kakorkoli že, dejstvo je, da je bil Husref-beg že leta 1518 imenovan za bosenskega namestnika v Vrhbosni/Sarajevu oziroma da je na tej funkciji (z nekaj krajšimi prekinitvami) ostal do smrti. Leta 1541 ali leta 1542, je tudi umrl v Vrhbosni/Sarajevu in bil pokopan v mavzoleju ob mošeji, ki jo je ukazal zgraditi. Poleg mošeje in mavzoleja z njegovimi finančnimi sredstvi so bili zgrajeni ter po njegovi smrti dolgo časa vzdrževani številni drugi arhitekturni spomeniki, ki so prispevali, da je bila mošeja večfunkcionalno oziroma vseobsegajoče urbano in družbeno središče: osnovna šola, srednja šola, višja šola, knjižnica, stolp z uro, hiša za redovnike-derviše, trgovska hiša, počivališče za trgovce, kopališče za ženske in moške, bolnišnica in kuhinja.⁸⁴

Raziskovalci so se zelo zanimali za Husref-begovo mošejo. Po dimenzijah ter kompozicijskih in konstruktivnih rešitvah mošeja je sodila med najkvalitetnejše oziroma najpomembnejše turške islamske arhitekturne spomenike, ki so bili v času med 15. in 19. stoletjem zgrajeni v Bosni in Hercegovini. V času, ko je bila zgrajena, se je naselje Vrhbosna utrdilo kot najpomembnejše zahodno središče turškega Cesarstva in je dobilo simbolično ime Sarajevo (tur. saraj-dvor). Nekaj podatkov o mošeji sta ponudila arabski napis⁸⁵, ki se je ohranil na kamniti plošči oziroma na portalu mošeje ter leta 1531 nastala ustanovna listina⁸⁶ za mošejo, kuhinjo in hišo za redovnike-derviše.

Leta 1530 je bil med prvimi Slovenci, ki so videli mogočne zidove Husref-begove mošeje tudi ljubljanski notar Benedikt Kuripečič. Na poti v turško prestolnico Istanbul, je namreč, kot tolmač spremljal odposlanstvo avstrijskega nadvojvoda Ferdinanda Habsburžana, ki sta ga vodila znameniti baron in poznejši kranjski deželni glavar Jožef Lamberg z gradu Snežnik na Notranjskem ter znameniti junak iz bojev proti Turkom Nikolaj Jurišić. Kot je znano, odposlanstvo ni bilo uspešno, toda pomembno je bilo zato, ker je Benedikt Kuripečič potovanje odposlanstva opisal in že

⁸⁴ Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, p. 30, 31, 105-109.

⁸⁵ O tem glej: Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini I.*, Sarajevo 1974, pp. 294, 295. »Džamiju dobrih ljudi Husrev-beg podiže/ U ime Boga (kao) dom onih koji ničice padaju./ On je utamanitelj neprijatelja, pomagač boraca za vjeru./ Širitelj dobročinstva, pomagač pobožnih./ Bog nam nadahnu njen kronostih:/ (Ovo je) stjecište dobročinitelja, dom zahvalnih Bogu./ Godina 937«.

⁸⁶ O tem glej: Fehim SPAHO, *Prva Gazi Husrevbegova vakufnama za džamiju, imare i hanikah, Spomenica Gazi Husrevbegove četrstogodišnjice*, Sarajevo 1932, pp. 1-23; Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, p. 105-109.

leta 1531 objavil: to je najstarejši ohranjeni potopis po Balkanskem polotoku.⁸⁷ Benedikt Kuripečič je v njem omenil tudi prihod odposlanstva v Sarajevo, ki ga je vedno imenoval »Verchbossen« (Vrhbosna).⁸⁸

V času med prvo in drugo svetovno vojno so turški raziskovalci odkrili, da je bila Husref-begova mošeja zgrajena po načrtih, ki jih je naredil arhitekt turškega sultana Selima I. in Sinanov predhodnik na položaju glavnega arhitekta turškega Cesarstva, Perzijec Adžem Esir Ali.⁸⁹ Bosenski in drugi (jugoslovanski) raziskovalci so se z omenjenim odkritjem turških raziskovalcev seznanili šele v 80. letih 20. stoletja in kmalu zatem iskali sorodnosti med Husref-begovo mošejo ter leta 1523 oziroma leta 1531 v Istanbulu in v Silivriji zgrajenima mošejama, ki ju je za turškega velikega vezirja Mehmeda Piri zgradil Adžem Esir Ali. Ob tem je potrebno poudariti, da so omenjeni raziskovalci vse do 80. let 20. stoletja, kot arhitekta Husref-begove mošeje označili Sinana oziroma nekega arhitekta, ki naj bi se izobraževal pri turškem arhitektu Hajrudinu Starejšem ter menili da je bila vzor za Husref-begovo mošejo v devetdesetih letih 15. stoletja zgrajena Atik Ali-pašina mošeja v Istanbulu.⁹⁰

Pod ometom Husref-begove mošeje so bili skriti ne preveč natančno obdelani klesanci. Mošeja je sodila med zelo redke, s pomočjo enakokrakega trikotnika porporcionirane mošeje s kupolo v Bosni in Hercegovini. O tem so na svojevtrsten

⁸⁷ Ignacij VOJE, 2005, cit. n. 57, pp. 83, 212.

⁸⁸ Benedict CURIPESCHITZ, *Itinerarium oder Wegrayß Küniglich Mayestat potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen Keiser Soleyman. Anno 1530* (urednik Gerhard NEWEKLOWSKY), Celovec 1997, pp. 55, 56. »Am Mittichen den vierzehenden Septembris von Khonatza über das Verchbossen weit veldt und durch die stat Verchbossen nachmals über ain hochs gepürg woll lanng gezogen, uns gewendt von der strassen auf die recht hanndt in ain tall in ain dorff Mokhro, da beliben. Heut morgen wie wir zu dér stat Verchbossen eingezogen, hat man gegen unns an der dengkhen seiten etwan in die fünfzehen oder sechzehen khinderlein, khnablein und diernlein, wie das viech bey unns getriben, dann mann sy heut am markht nicht alle verkhauffen mügen. Es soll Gott erbarmen! Vermerkht ain claine beschreibung, welchermassen wir das khünigreich Wossen am durchziehen ungeverlich gefunden. Und wiewoll ich yezt das ganz Wossen beschreiben soll, so khan und mag ich solches nicht thuen, darumben, das ich das ander taill, nemblich Ober-Wossen, nit gesehen, sonnder Niderwossen, so sich enhalb der Wün wasser anhebt und wert bis zu der stat Verchwossen, dadurch wir heut gezogen, vermerkenwill«.

⁸⁹ Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, p. 32.

⁹⁰ Husref REDŽIĆ, 1983, cit. n. 25, pp. 169-208.

način pričali tudi dekorativni elementi na pendantivih, portalu, mihrabu⁹¹, minberu⁹² in mahfilu.⁹³ Prostor za molitev in dodatna prostora, kot so kuhinja in soba za popotnike, je imela poleg Husref-begove mošeje le še leta 1993 v mestu Banja Luka porušena mošeja, ki jo je leta 1579 za naročnika Ferhad-pašo Sokolovića zgradil neznani turški arhitekt.⁹⁴ Husref-begova mošeja, je bila sicer tip mošeje z več prostori in kupolami v katerem so raziskovalci videli obliko narobe obrnjene črke T.⁹⁵ Na ozemlju nekdanjega turškega Cesarstva se je ohranilo več na ta način oblikovanih mošej. Najrazkošnejša med njimi je bila prav gotovo mošeja Ješil (Yeşil camii), ki jo je med letoma 1419-1424 v Brusi za sultana Mehmeda I. zgradil arhitekt Ivaz-hadži.⁹⁶ Pred gradnjo Husref-begove mošeje na ozemlju Bosne in Hercegovine so obstajale samo tri (med letoma 1517-1529 v Vrhbosni/Sarajevu in v mestu Livno zgrajene) mošeje s kupolo. Njihovi naročniki so bili Mustafa-beg Skenderpašić, Muslihudin Mustafa Čekrekčija in Sinan-čajuš.⁹⁷ Do konca 16. stoletja število bosensko-hercegovskih mošej s kupolo se je bistveno povečalo: vse so bile zgrajene od kamna, pri členitvi fasad pa je bila prisotna želja, da se z venčnimi zidci poudari višinska meja med centralnim prostorom in tamburjem kupole. Kot sem že omenil, Husref-begova mošeja pripada tipu mošeje z več prostori. Za to vrsto mošej je, poleg med seboj povezanih glavnega in stranskih prostorov, značilen tudi poudarjen prostor v katerem je mihrab, mogočen portik in na desni strani postavljen minaret.

Glavni prostor (dimenzije 13,10m X 13,45m X 17,80m) je bil s treh strani obdan z več kot dva metra debelimi zidovi. Na četrti strani je z nosilnim lokom določena meja med prostorom za vernike in prostorom za mihrab. Glavna značilnost tega glavnega prostora in celotne mošeje, je trinajst metrov široka na pendantivih počivajoča kupola

⁹¹ Mihrab je arabska beseda za polkrožno, pravokotno ali mnogokotno (z mozaiki, marmornimi inkrustacijami in izpisanimi koranskimi ajami okrašeno) nišo oziroma vdolbino v mošeji, ki kaže smer proti Kabi oziroma Meki. V večjih mošejah je bilo tudi več mihrabov.

⁹² Minbar je arabska beseda za prižnico oziroma za lesen ali kamnit prostor v mošeji (desno od mihraba) s katerega se pridiga.

⁹³ Mahfil je arabska beseda za manjšo galerijo v mošeji (levo ali desno od glavnega portala), ki jo nosijo stebri. Namenjena je za muezina, včasih pa jo uporabljajo tudi kot dodatni prostor za molitev.

⁹⁴ Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, pp. 40-42.

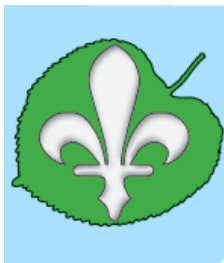
⁹⁵ Esin ATIL, Umjetnost i arhitektura, Zbornik: *Historija osmanske države i civilizacije II.* (urednik Ekmeleddin IHSANOĞLU, prevedel Samir KAPLAN), Sarajevo 2008, pp. 385-432.

⁹⁶ Esin ATIL, 2008, cit. n. 95, p. 389.

⁹⁷ Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, p. 48.

katere vrh se nahaja na višini okoli štiriindvajset metrov. Plitvi tambur kupole na zunanji strani, med okni, nosijo široki pilastri. V vseh štirih kotih so nad pendantivih navpično postavljena po dva kontrafora. V notranjščini zgornji rob pendantivov sta zaključila močan prstan tamburja in okrogla galerija, ki je povezana s tlemi z ozkimi in strmimi (od mahfila diagonalno položenimi) stopnicami. Adžem Esir Ali je prav gotovo tudi tukaj imel za vzor Hagio Sofijo: znano je, da je v času, ko je bil glavni arhitekt turškega Cesarstva še posebej rad eksperimentiral z vezmi med polkupolo in kupolo. Polkupolo lahko vidimo tudi nad pravokotnim prostorom za mihrab (dimenzije 13,25m X 4,88m). Nekateri krščanski raziskovalci so večkrat poudarili, da je apsidi v krščanskih cerkvah podobno oblikovanje mihraba posledica intenzivnih vezi med turško in bizantinsko arhitekturo po turški zasedbi Carigrada. S tem se niso mogli strinjati turški raziskovalci, ki so ugotovili, da je bilo takšno, apsidi podobno oblikovanje mihraba, v turški arhitekturi prisotno že v šestdesetih letih 14. stoletja.⁹⁸ Levo in desno od glavnega portala sta stenski odprtini, ki s svojimi rahlo prelomljenimi loki predstavljata prehode v kot kvadrat oblikovana in s kupolama na pendantivih obokana stranska prostora (dimenzije 6,40m X 6,80m X 14m). Glavna značilnost mogočnega portika, ki se razprostira na celotni širini mošeje (32,20m), so štirje ogromni monolitni stebri s plitvo rezanimi stalaktitnimi ornamentami na kapitelih, ki nosijo rahlo prelomljene loke in počivajo na enostavnih krožnih bazah. Portik je razčlenjen na pet travej ter obokan s petimi kupolami: na stranskih stranicah je zaprt s stenama in stenskima odprtinama. Na desni strani mošeje, stoji precej masiven, petinštirideset metrov visok šestnajsterokotni minaret, ki ima zelo podobne proporce, kot leta 1498 zgrajeni minaret Atik Ali-pašine mošeje v Carigradu: posebej je zanimiv kvadratni in s stalaktitnimi ornamentami okrašen podstavek. Vhod v minaret, je ločen od vhoda v mošejo. Nenavadno reprezentativen, visok in širok je portal. Mihrab in mahfil sta izdelana od plemenitega temno rdečega kamna.

⁹⁸ Andrej ANDREJEVIĆ, 1984, cit. n. 83, p. 55.

HABSBURŽANI

To poglavje sem začel pisati prav v trenutku, ko sem ugotovil, da so v mesecu marcu leta 1916 oziroma v času, ko je v Schönbrunnu avstro-ogrski cesar Franc Jožef sprejel štiriinštirideset člansko bosensko-hercegovo delegacijo, v vas Log pod Mangrtom prišli proi vojaki iz pehotnega polka BH4.

Med letoma 1878-1918 sta bili deželi Bosna in Hercegovina del avstro-ogrskega Cesarstva oziroma posesti velike in evropsko pomembne dinastije Habsburg (Habsburg-Lothringen), ki je ime dobila po švicarskem dvorcu Habichtsburg (Jastrebov dvorec) v današnjem kantonu Aargau. Habsburžani so več stoletij (kot vojvode, nadvojvode in cesarji) vladali v Avstriji, Španiji in v Svetem Rimskem Cesarstvu. Med prvimi evropskimi vladarji, ki so se v 14. stoletju zavedali vsestranskega pomena Habsburžanov, je bil tudi bosenski kralj Tvrtko I. Kotromanić (1377-1391): leta 1390 se je namreč Tvrtko I. nameraval poročiti s Habsburžanko. Tvrtkovi nasledniki na bosenskem kraljevskem prestolu niso imeli tako dobrih odnosov s Habsburžani. Večina jih je bila dokumentirana, kot vazali hudih habsburških nasprotnikov, turških sultanov, ki so s svojimi armadami vstopili leta 1463 v bosensko prestolnico Bobovac ter leta 1529 in leta 1683 poskušali vstopiti v avstrijsko prestolnico Dunaj. Po turški zasedbi bosenskega in madžarskega Kraljestva Habsburžani so se na različne načine trudili, da bi zavarovali svoje posesti. V neposredni bližini sedanje hrvaško-madžarske oziroma hrvaško-bosenske meje, nasproti položajem turške armade, so uspeli urediti cel sistem utrd in vojaških postojank v literaturi znanih pod imenom »Vojna krajina«. V takšnih okoliščinah so bili postavljeni tudi temelji hrvaškega mesta Karlovac. Leta 1686 in leta 1687 Habsburžani so s svojo armado pregnali Turke iz večjega dela današnje Madžarske, zasedli madžarsko prestolnico in od madžarske skupščine dobili znamenito krono Sv. Štefana.⁹⁹ Deset let pozneje, je armada, ki ji je poveljeval princ Evgen Savojski (1663-1736) oropala in požgala bosensko mesto Sarajevo.

Leta 1700, je izumrla španska veja Habsburžanov. Zadnji predstavnik avstrijskih Habsburžanov je bil cesar Karel VI. (1711-1740). Njegova hčerka, Marija Terezija (1740-1780) se je poročila z lotarinškim vojvodo Francem in s tem omogočila, da so vse do leta 1918 na Dunaju njuni nasledniki vladali pod dinastičnim imenom Habsburg-Lothringen. Med najznamenitejše predstavnike omenjene dinastije, je sodil avstro-ogrski cesar Franc Jožef I., ki je v času od 29.7. 1878 do 20.10. 1878 s svojo armado zasedel Bosno in Hercegovino. Zasedba je bila plod več javnih in tajnih dokumentov, ki so jih med letoma 1873-1878 oziroma v času reševanja tako

⁹⁹ Wiliam M. JOHNSTON, *Austrijski duh. Intelktualna i društvena povijest 1848-1938*, Zagreb 1993, p. 19.

imenovanega »vzhodnega vprašanja« podpisali turški, avstro-ogrski, nemški, ruski, francoski in angleški diplomatski predstavniki. Čeprav so se vojaki turškega sultana Abdul Hamida II. (1876-1909) pravočasno umaknili iz Bosne in Hercegovine ter pri zasedbi niso ovirali Franc Jožefovih vojakov, zasedba ni potekala po načrtih. Prebivalci Bosne in Hercegovine (katoličani, muslimani in pravoslavni) so se namreč z orožjem močno uprli okupatorjem. Sodeč po podatkih avstro-ogrskih oblasti v več spopadih je bilo ranjenih in smrtno ranjenih okoli pet tisoč Franc Jožefovih vojakov, ki so najhujše izgube imeli v Sarajevu, kjer so proslavili cesarjev rojstni dan in v Cazinski krajini.¹⁰⁰ Število žrtev med branilci (v njihovih vrstah je bilo tudi veliko otrok in žensk) nikoli ni bilo objavljeno.

Že naslednje leto so Franc Jožefovi vojaki oropali ruševine najpomembnejše bosenske srednjeveške prestolnice Bobovac ter na ta način preprečili raziskovalcem objavo nekaterih zelo pomembnih podatkov o banih in kraljih iz rodbine Kotromanić.¹⁰¹ Za seboj so pustili tudi nekaj sledi: frančiškanom v samostanu sv. Ivana Krstitelja v naselju Kraljeva Sutjeska, so namreč podarili zanimivo bronasto vedro, ki so ga odkrili v enem od dveh vodnjakov na Bobovcu.¹⁰² Da se raziskovalci niso posebej ukvarjali z omenjenim vedrom o tem je na svojevrsten način pričal edini vedru posvečeni članek, ki ga je leta 1965 v Sarajevu objavil bosenski umetnostni zgodovinar Muhamed Karamehmedović (rojen leta 1924). Tukaj želim predstaviti samo nekaj dejstev zaradi katerih je bobovsko bronasto vedro zaslužilo obdelavo in objavo v obsežnejši monografski študiji. Predvsem gre za enega od najlepših in najkvalitetnejših bosenskih renesančnih umetniških spomenikov, katerega vezi z vrhunskimi renesančnimi deli niso pod vprašajem. V priložnosti sem, namreč, da vedro povežem z enim znamenitim (od prestolnice Bobovac precej oddaljenim vendar z bosenskimi Kotromanići zelo tesno povezanim) umetnostnim spomenikom, ki ga danes hranijo v cerkvi sv. Šimuna v Zadru, relikviarijem/stečkom sv. Simeona.¹⁰³ Na bobovškem vedru in na zadarskem relikviariju/stečku sem, namreč,

¹⁰⁰ Zijad ŠEHIĆ, 2007, cit. n. 80, pp. 21-25.

¹⁰¹ Pavao ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u 14. i 15. stoljeću*, Sarajevo 1973.

¹⁰² Muhamed KARAMEHMEDOVIĆ, Bronzani kotlić iz Kraljeve Sutjeske, *Glasnik zemaljskog muzeja (Arheologija)* 20., Sarajevo 1965, pp. 281-294; Muhamed KARAMEHMEDOVIĆ, *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo 1980; http://www.aneks8komisija.com.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1930 (stanje na dan 24.9. 2007)

¹⁰³ Muhamed KARAMEHMEDOVIĆ, 1965, cit. n. 102, p. 287 (glej ilustracijo števil. 7.); Ivo PETRICIOLI, *Škrinja sv. Šimuna u Zadru*, Zagreb 1983, pp. 19, 21 (glej figuro, ki se nahaja nad kompozicijo na kateri

videl groteskne figure človeka, ki so se, kolikor mi je znano, v renesančni umetnosti prvič pojavile na freskah, ki jih je med letoma 1448-1457 v padovski Chiesa degli Eremitani v kapeli Ovetari¹⁰⁴ ustvaril slikar Andrea Mantegna (1431-1506) in na znameniti florentinski prižnici San Lorenzo¹⁰⁵, ki jo je leta 1456 ustvaril genialni florentinski kipar Donatello (Donato di Niccolò di Betto Bardi 1386?-1466). Ob tej priložnosti ne želim razpravljati o datiranju bobovškega vedra oziroma o datiranju omenjenih grotesknih (moških in ženskih figur), ki se sicer zelo pogosto pojavljajo na različnih renesančnih umetniških spomenikih. To nameravam narediti ob drugi priložnosti. Posebno pozornost sem posvetil figuralnemu kompozicijam na vedru. Menim, da gre za antične rimske vojake, ki so predstavljeni tako, kot so jih v 15. in 16. stoletju videli renesančni umetniki. Tudi o tem nameravam obširneje razpravljati ob neki drugi priložnosti, mogoče prav v monografski študiji o bobovškem bronastem vedru, ki ga hranijo frančiškani v Kraljevi Sutjeski. Zanimivo je, da se je prav v času ropanja (antičnih, romanskih in gotških) ruševin Bobovca začela uporaba različnih historičnih slogov v arhitekturi tako imenovane »habsburške dobe« v Bosni in Hercegovini. Znanstveno vrednotenje te arhitekture, ki se je začelo leta 1987 s sarajevsko razstavo »Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918«, je še vedno v povojih.¹⁰⁶ Nekaj podobnega velja tudi za znanstveno vrednotenje celotne »habsburške dobe« v Bosni in Hercegovini.

V dneh od 30.5. do 4.6. 1910 Bosno in Hercegovino, je obiskal tudi avstro-ogrski cesar Franc Jožef, ki je vladal je dlje od katerega koli drugega evropskega monarha in se je imel za simbol in utelešenje habsburške dinastije.¹⁰⁷ Njegova mama Zofija (1805-1872) mu je precej olajšala pot do habsburškega prestola s tem da ga je leta 1854 poročila s svojo nečakinjo, Elizabeto (1837-1898). Franc Jožef in Elizabeta sta poleg sina, prestolonaslednika Rudolfa (1858-1889) imela še dve hčerki. Rudolf je, tako kot številni Habsburžani pred njim, močno občutil posledice dejstva, da se je rodil v zakonski zvezi med bližnjima sorodnikoma: Franc Jožef ga je pogosto obravnaval kot nasprotnika z zelo slabimi živci. 30.1. 1889 v lovskem dvorcu Mayerling, je Rudolf smrtno ranil prijateljico Marijo Vetsera in potem še sebe. Dve leti pred smrtjo v želji, da bi poudaril raznolikost Cesarstva, je iniciral objavo med letoma 1886-1902 na

je predstavljena kraljica Elizabeta Kotromanić kako s hčerkami izroča relikvrij sv. Simeonu in figuro, ki se nahaja nad kompozicijo na kateri je predstavljena smrt Elizabetinega moža, kralja Ludovika Anžuvince).

¹⁰⁴ Maria BELLONCI-Nina GARAVAGLIA, *L' opera completa del Mantegna*, Milano 1967.

¹⁰⁵ Joachim POESCHKE, *Renaissance in Italien 1. Donatello und seine Zeit*, München 1990.

¹⁰⁶ Nedžad KURTO, *Arhitektura Bosne i Hercegovine. Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo 1997.

¹⁰⁷ Jean Paul BLEDE, *Franc Jožef*, Ljubljana 1990.

Dunaju objavljenega dela »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild« v katerem so bile v štiriindvajsetih zvezkih predstavljene posamezne dežele (med njimi sta bili predstavljeni tudi Bosna in Hercegovina).¹⁰⁸ 10.9. 1898 v Ženevi, je neki italijanski anarhist smrtno ranil Franc Jožefovo ženo in Rudolfovo mamo, cesarico Elizabeto ter s tem preprečil grandiozne svečanosti, ki so bile načrtovane ob petdeseti letnici vladanja Franca Jožefa.

Franc Jožef je bil utelešenje popolnega birokrata in je verjel, da je mogoče z rutinskim delom nasledniku zapustiti ozemlje in privilegije, ki jih je sam nasledil. Zbujal se je oziroma vstajal je ob peti uri in se najpozneje ob triindvajseti uri odpravljal v posteljo. Vsak dan je osem do deset ur podpisoval različne listine in sprejemal v avdienco. Imel je malo pravih prijateljev in sovražnikov: predvsem po letu 1890 so ga številni ljudje predstavili kot »temeljni kamen« na katerem je počivalo avstro-ogrsko Cesarstvo. Tudi sam je predstavnike različnih družbenih skupin pogosto obravnaval, kot drobne delce v sistemu, ki je bil utelešenje njegovih dobrih in slabih plati. Zapustil je močne sledi na vseh področjih ekonomskega, kulturnega in političnega življenja.

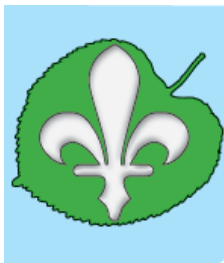
Franc Jožef se je precej slabo razumel tudi z najstarejšim sinom svojega mlajšega brata Karla Ludwiga in neapeljske princeze Marije Annunziate, nadvojvodo oziroma prestolonaslednikom Francem Ferdinandom (1863-1914), ki je leta 1892 in leta 1893 potoval okoli sveta in se leta 1900 poročil s kneginjo Zofijo Chotek (1868-1914).¹⁰⁹ Kmalu po poroki je namreč prisilil prestolonaslednika in njegovo ženo, da sta prisegla, da za svojega sina ne bosta zahtevala naziva prestolonaslednik.

Franc Ferdinand je bil sicer zaveznik generala Franca Conrada von Hötzendorfa (1852-1925) in se je aktivno ukvarjal z vojaškimi zadevami. Štab je imel v znameniti palači vojskovodje Evgena Savojskega, Belvedere. S svojimi mediteranskimi manirami, je posebej močno zagovarjal razvoj avstro-ogrske mornarice. 28.6. 1914 oziroma samo dva dni po začetku vojaških vaj avstro-ogrske armade pri bosensko-hercegovskem naselju Tarčin v katerih so sodelovale enote 15. sarajevskega in 16. dubrovniškega korpusa, je prestolonaslednik Franc Ferdinand skupaj z ženo prišel na uradni obisk v Sarajevo.¹¹⁰ Poleg najvišjih predstavnikov bosensko-hercegovskih

¹⁰⁸ Wiliam M. JOHNSTON, 1993, cit. n. 99, p. 41.

¹⁰⁹ Wiliam M. JOHNSTON, 1993, cit. n. 99, p. 42.

¹¹⁰ Zijad ŠEHIĆ, 2007, cit. 80, p. 80.

oblasti na obisk Franca Ferdinanda in njegove žene se je dobro pripravila tudi večja skupina atentatorjev, ki je izkoristila dejstvo, da zakonca nista spoštovala pravil protokola in sta se povsod peljala skupaj ter dejstvo, da ju je kljub resnim opozorilom spremljalo majhno število varnostnikov. Kmalu po propadlem prvem poskusu atentatorjev, je mladoletni bosenski gimnazijski absolvent Gavrilo Princip (1894-1918) iz neposredne bližine streljal na prestolonaslednika in avstro-ogrskega generala Oskarja Potioreka, vendar je smrtno ranil prestolonaslednika in njegovo ženo. Še preden so se poslovili od pokojnikov so predstavniki avstro-ogrskih oblasti uspeli ujeti skorajda vse atentatorje. Nekateri raziskovalci so poudarili, da je bil za zamude in nespoštljiv odnos, ki sta trupli pokojnikov spremljali na celotni poti od Sarajeva do Dunaja oziroma dvorca Artstetten v bližini Pöchlarna na Donavi odgovoren predvsem dvorni upravitelj, knez Montenuovo.¹¹¹ Kakorkoli že, smrt plemenitih zakoncev, je bila povod za začetek prve svetovne vojne. Kmalu zatem so se (ob zvokih znamenite koračnice »Die Bosniaken kommen«, ki jo je leta 1895 objavil avstrijski skladatelj Eduard Wagnes [1863–1936]) v enotah avstro-ogrške vojske pojavili bosensko-hercegovski vojaki. Omenjeni so bili tudi v poročilu, ki ga je 29.3. 1916 pod naslovom »Bosanska deputacija pri cesarju« objavil ljubljanski časopis Slovenski narod: *»Včeraj dopoldne je sprejel cesar v Schönbrunnu bosansko poklonitveno deputacijo pod vodstvom deželnega poglavarja fml. Sarkotića. Deputacija je štela 44 članov, med njimi škofo in najvišje duhovnike vseh veroizpovedanj, zastopnike odvetniške in zdravniške zbornice, nekatere veleposestnike in župane. Odposlanci so pozdravili cesarja z navdušenimi »Živio!« - klici, nakar je fml. Sarkotić nagovoril Nj. Veličanstvo v imenu bosansko-hercegovskega naroda, ki si je iskreno želel, izraziti cesarju svojo neomajno vdanost in hvaležnost. Zaman so bili vsi poskusi iztrgati narod Bosne in Hercegovine – ki sta za vedno podložni habsburški vladarski hiši – iz zveze z monarhijo. Sinovi obeh dežel danes zmagovito vihte habsburške zastave daleč v sovražnem ozemlju in z očiščeno dušo žrtvujeta Bosna in Hercegovina radostno na oltarju velike skupne domovine. Medtem ko izoršujejo sinovi svojo zapriseženo dolžnost, se zbirajo njihovi očetje ponosno in hvaležno okoli prestola, da dajo izraza neomajni zvestobi celega naroda in da znova zaprosijo za očetovsko naklonjenost in milost Vašega Veličanstva. General Sarkotić je zaključil svoj govor z navdušenimi »Živio!« - klici na cesarja. Cesar je odgovoril: Z veseljem vidim zbrane okoli sebe zastopnike Bosne in Hercegovine in ginjenega srca vzamem na znanje izraze njihove zvestobe in vdanosti. V podedovani hrabrosti so se sinovi teh dveh dežel radostno odzvali Mojemu klicu na obrambo domovine in v neomajni zvestobi so ponesli moje zastave proti sovražniku. Nepremagljive v vztrajnosti, neodoljive v navalu, so si zaslužile moje vrle bosansko-hercegovinske čete kot najmlajši del Moje armade Mojo očetovsko zahvalo, ki jim ostane za vedno zagotovljena. Požrtvovalen in pripravljen, pomagati, stoji za vojaki na bojiščih ves zvesti narod Bosne in Hercegovine. Najodličnejša naloga uprave bo, da ozdravi in olajša vojna trpljenja, ki jih moško prenaša. Skupne skrbi, boji in zmage so v vojnih letih moje narode še bolj trdno združile in so nerazdružljivo zvezale z Menoj in Mojo hišo narod Vaše*

¹¹¹ Wiliam M. JOHNSTON, 1993, cit. n. 99, p. 43.

lepe in ponosne domovine, na katere obisk mi je v dragocenem spominu. V trdnem zaupanju na vsemogočnega Boga, se nadejam složnega in uspešnega dela v bodočih letih miru ter pošiljam zvestemu narodu Bosne in Hercegovine Svoj očetovski pozdrav in zahvalo za poklonstvo, ki je razveselilo moje srce. Deputacija je priredila nato Nj. Veličanstvu oduševljeno ovacijo.-Cesar je nagovoril posamezne odposlance in je med ponovnimi ovacijami zapustil avdijenčno dvorano. Člani bosansko-hercegovinske poklonitvene deputacije pripovedujejo, da izgleda cesar izborna in je bil zelo vesel nad obiskom deputacije. Razgovarjal se je s člani deputacije skoro 5/4 ure ter se zelo zanimal za razmere v Bosni in Hercegovini«. ¹¹²

¹¹² Bosanska deputacija pri cesarju, *Slovenski narod* (številka 72.), Ljubljana 29.3. 1916, p. 3.

HAREM IN HRAM V LOGU POD MANGRTOM

Med letoma 1998-2004, kot študent umetnostne zgodovine in sociologije na ljubljanski Filozofski fakulteti, sem prebral več knjig in člankov, ki so jih napisali slovenski in drugi raziskovalci prve svetovne vojne in soške fronte. Tedaj sem v knjigi, ki jo je objavil Vasja Klavora, prvič videl eno od fotografij mošeje v Logu pod Mangrtom in našel nekaj podatkov o njej. Spomnim se, da sem kmalu potem nekaterim kolegom in prijateljem pripovedoval o nenavadnem islamskem hramu v Triglavskem narodnem parku in jim pokazal tudi že omenjeno fotografijo. Ker sem veliko pozornosti namenil mošejinem dvorišču oziroma haremu (ki je bilo Slovincem in številnim drugim evropskim narodom predstavljeno predvsem, kot tisti del muslimanske hiše, v katerem so prebivale ženske in v katerega razen gospodarja ni smel stopiti noben drug moški), mi je eden od kolegov predlagal, da tudi sam napišem kaj o tej temi. Da so prvi koraki vedno negotovi in težki priča tudi moje prvo (sicer nekaj stavkov dolgo) objavljeno besedilo v katerem sem obravnaval mošejo v Logu pod Mangrtom. Nastalo je 26.6. 2004 oziroma v času, ko je bilo v Ljubljani ustanovljeno Društvo bosensko-hercegovskih študentov, ki je svoje ime dobilo po avstro-ogrskem pehotnem polku BH4, katerega vojaki so zgradili mošejo v Logu pod Mangrtom. Drugo besedilo v katerem sem obravnaval mošejo, je članek, ki je bil objavljen ob devetdeseti obletnici preboja soške fronte na že omenjenem bošnjaškem internetnem portalu. Leta 2008 oziroma ob devetdeseti obletnici konca prve svetovne vojne v ljubljanski reviji *Tretji dan*, je bilo objavljeno tudi tretje besedilo, krajši članek v katerem sem predstavil nekaj mošej, ki so jih ustvarili slovenski likovni umetniki. Članka objavljena na bošnjaškem internetnem portalu in v reviji *Tretji dan* želim (nekoliko predelana in razširjena) tukaj ponovno objaviti.

Mošeja v slovenski likovni umetnosti¹¹³

Za islamske verske objekte se v slovenskem jeziku uporabljata predvsem iz arabskih besed »al-gâmi« in »al-masgid« izpeljani tujki džamija in mošeja.¹¹⁴ V drugi polovici devetnajstega stoletja so mošeje dokumentirane tudi v delih slovenskih likovnih

¹¹³ Članek je bil prvič objavljen v ljubljanski reviji *Tretji dan*. O tem glej: Husein Sejko MEKANOVIĆ, *Mošeja v slovenski likovni umetnosti, Tretji dan. Krščanska revija za duhovnost in kulturo* 1-2, Ljubljana 2008, pp. 107-112.

¹¹⁴ Nerkez SMAILAGIĆ, 1990, cit. n. 22, pp. 137-154.

umetnikov. Na Bližnjem vzhodu ter v Bosni in Hercegovini sta jih namreč fotografirala, risala oziroma slikala fotograf Christian Paier (1839-1895)¹¹⁵ in slikarka Ivana Kobilca (1861-1926).¹¹⁶ Nekaj desetletij mlajše so risbe oziroma slike mošej in muslimanskih pokopališč, pod katerimi sta se podpisala arhitekta Dušan Grabrijan (1899-1952)¹¹⁷ in Tine Kurent (rojen leta 1923)¹¹⁸ ter slikarji Ivan Vavpotič (1877-1943)¹¹⁹, Maksim Gaspari (1883-1980)¹²⁰, Ivan Primožič (1898-1971)¹²¹, Božidar Jakac (1899-1989)¹²², France Mihelič (1907-1998)¹²³, Karel Zelenko (rojen leta 1925)¹²⁴, Milan Bizovičar (rojen leta 1927)¹²⁵ in Ivan Seljak Čopič (1927-1990).¹²⁶ Predvsem gre za fotografije, risbe in slike bosensko-hercegovskih mošej ter ilustracije literarnih del, ki obravnavajo odnose med Slovenci oziroma drugimi južnimi Slovani in Turki. Tukaj moram poleg fotografij, risb in slik mošej v mestih Foča, Jajce, Livno, Prozor in

¹¹⁵ Francišek LAMPE, Potovanje križem jutrove dežele, *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894, pp. 151-155; Mirko KAMBIČ, Fotograf Kristijan Paier, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23, Ljubljana, 1975, pp. 47-49; Mirko KAMBIČ-Brane KOVIČ-Peter KREČIČ, *150 let fotografije na Slovenskem*, Ljubljana, 1989; Nina ZUPAN, Christian Paier-dinamičen popotni fotograf, *Fotoantika. Revija za zgodovino fotografije* 22, Ljubljana, 2005, pp. 2-4.

¹¹⁶ Anica CEVC-Polonca VRHUNC-Špelca ČOPIČ, *Ivana Kobilca (1861-1926)*, Ljubljana, 1979.

¹¹⁷ Dušan GRABRIJAN-Juraj NEIDHARDT, *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, Ljubljana 1957.

¹¹⁸ Tine KURENT, Ferhadija-numerički simbol kosmosa, *Most* (godina 10, broj 50), Mostar 1983, pp. 244-249; Tine KURENT, *Arhitektov zvezek*, Ljubljana, 2002, pp. 78, 116, 169.

¹¹⁹ Anica CEVC-Milček KOMELJ-Lidija TAVČAR, *Ivan Vavpotič (1877-1943)*, Ljubljana 1987.

¹²⁰ Anica CEVC-Vera BALOH-Ferdo ŠERBELJ, *Maksim Gaspari (1883-1980). Ilustrator*, Ljubljana 1986.

¹²¹ Monika IVANČIČ, *Ivan Primožič (1898-1971)*, Bovec 2005. (Gre za katalog razstave, ki je bila od 4.11. 2005 do 30.11. 2005 postavljena v Galeriji Rika Debenjaka v Kanalu ob Soči in od 10.12. 2005 do 6.1. 2006 v Kulturnem domu v Bovcu). Reprodukcije Primožičevih slik, na katerih lahko vidimo mošeje, mi je posredovala kolegica Monika Ivančič, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

¹²² Karel DOBIDA, *Božidar Jakac: grafika*, Ljubljana 1950.

¹²³ Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepisa*, Ljubljana, 1953, p. 485.

¹²⁴ Ivan SEDEJ, *Karel Zelenko: grafika*, Ljubljana, 1978.

¹²⁵ Niko GRAFENAUER-Vlasta ZAGORSKI, *Alenčica, sestra Gregčeva. Slovenska ljudska pesem* (Zbirka: Velike slikanice), Ljubljana, 1973.

¹²⁶ Ivo ANDRIČ, *Travniška kronika. Konzulski časi*, Ljubljana, 1979.

Sarajevo omeniti vsaj še mošeje na ilustracijah pravljice Mrtvi ženin, ljudske pesmi Alenčica, sestra Gregčeva in zgodovinske povesti Črna žena, ki jo je leta 1910 v Ljubljani pod psevdonomim Javoran objavil slovenski pravnik Gregor Žerjav (1882-1929). Slednja temelji na znameniti turški povesti Miklova Zala, ki jo je leta 1884 v Ljubljani objavil slovenski pisatelj Jakob Sket (1852-1912). Umetniki so (tudi pod močnim vplivom vojaških spopadov, ki so v času med letoma 1878-1945 oziroma od avstro-ogrške aneksije Bosne in Hercegovine do konca druge svetovne vojne dokumentirani v Bosni in Hercegovini) z različnimi sredstvi in na različne načine predstavili svoj odnos do Arabcev, Turkov, Jutrovega in islamske arhitekture. Posebno mesto med njimi ima popotni fotograf Christian Paier. Leta 1864 (potem, ko kot vojaški obveznik od avstrijskih oblasti ni dobil potnega lista), je namreč Paier izdelal in v Trstu prijavil velik, v skrivališče preurejen zaboj za orodje in se v njem več dni kot slepi potnik vozil po Sredozemlju (od Trsta do Aleksandrije). Kmalu po prihodu v Aleksandrijo si je našel pomočnika ter naročil in z Dunaja dobil vso potrebno fotografsko opremo. Iz Aleksandrije se je na potovanje po Bližnjem vzhodu in Palestini odpravil šele potem, ko si je kupil arabsko muslimansko obleko in se v njej (s fesom na glavi) fotografiral za spomin. Fotografije svetopisemskih krajev, ki jih je posnel, so imele (tako kot fotografije Betlehema, Jeruzalema, reke Jordan in Oljske gore, ki so jih posneli njegovi sodobniki) poleg dokumentarne in poučne vrednosti tudi precej globoko duhovno komponento. Leta 1894, je slovenski pisatelj in teolog Frančišek Lampe (1859-1900) zapisal, da je Paier v eno od jeruzalemskih mošej tudi (sicer nehote) vstopil: *»Kristijan je šel tudi v cerkev Marijinega groba, ki je v lasti razkolnikov...Kmalu potem je želel ogledati si hišo, v kateri je obhajal Izveličar zadnjo večerjo in kjer časté mohamedani grob Davidov. Kristijan gre brezskrbno po poslopju, in ker so bila spodaj vrata odprta, gre kar naprej in pride v malo džamijo. A kar mahoma ga obstopijo kaki štirje imami ali mohamedanski duhovniki, da je izpreletel Kristijana velik strah. V nekatera svetišča ne sme po mislih mohamedancev stopiti brez smrtne kazni noben drugoverec. No, tukaj ni bilo hujšega, kakor da so hoteli imeti bakšiša. Toda naš romar je imel pri sebi samo nekaj pijastrov – nekaj beličev. Kaj so hoteli ž njim storiti drugega kakor pustiti, da je odnesel pete, ali pa kvečjemu omahati ga s palico. Zgodilo se mu ni nič žalega, a sklenil je, da ne bode hodil vselej tje, kamor bi ga vodila odprta vrata«.*¹²⁷ Kmalu po Paierjevem prihodu v domovino, so se za mošeje začeli zanimati tudi številni drugi Slovenci. O tem je na svojevrsten način pričalo leta 1904 v Celovcu pod naslovom »Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878« objavljeno Andrejkovo poročilo o vojaški priključitvi Bosne in Hercegovine avstro-ogrskemu Cesarstvu.¹²⁸ Del poročila so tudi fotografije mošej ter

¹²⁷ Frančišek LAMPE, Potovanje križem jutrove dežele, *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894, p.155.

¹²⁸ Jernej ANDREJKA, 1904, cit. n. 73.

nekaj stavkov o bosensko-hercegovskih muslimanih in mošejah.¹²⁹ Tri leta pred objavo tega poročila, je avstro-ogrski vojak Jernej Andrejka (1850-1926) po bosensko-hercegovskem mestu Livno (kjer se je leta 1878 bojeval kot poročnik v 17. pehotnem polku, znanem tudi kot »Kranjski Janezi«) prejel naziv plemeniti Livnograjski.

Med letoma 1900-1928, je nastala karikatura neznanega avtorja »Požar na Balkanu« (dimenzije 1,5cm X 6cm) na kateri lahko vidimo, da je goreča mošeja z visokim minaretom predstavljala Balkan in grozila, da bodo njeni plameni zajeli tudi tri hiše, ki predstavljajo Avstro-Ogrsko, Nemčijo in Italijo.¹³⁰

Leta 1917, je v avstro-ogrsko armado kot vojni slikar vpoklicani Ivan Vavpotič na soški fronti ilustriral slovensko pravljico »Mrtvi ženin«, ki jo je v zbirki »Tolovaj Mataj«¹³¹ objavil slovenski pisatelj Fran Miličinski (1867-1932). Pravljiica temelji na srednjeveški germanski oziroma slovanski ljudski pesmi, ki jo je v 18. stoletju pod naslovom »Lenore« prepesnil nemški pesnik Gottfried August Bürger (1748-1794).¹³² Vavpotič je (v duhu simbolizma) upodobil najbolj dramatičen trenutek, tik pred razpletom pravljice, ko sta mrtvi ženin, mladi vojak Anzelj in v slovensko nošo oblečena lepa Majdalenka na belem konju prišla na muslimansko pokopališče. Na levi strani je poleg plapolajoče draperije upodobil gorato pokrajino, na desni pa naselje, kupolo mošeje in vitek minaret, katerega vrh s polmesecem se nahaja v temnih nebesnih višavah, v bližini zvezd. Na ilustraciji, ki močno spominja na

¹²⁹ Jernej ANDREJKA, 1904, cit. n. 73, p. 376. »Ker mohamedanec ne trpi zvonov v minaretih ali stolpih pri turških mošejah, kliče vernike k molitvi klicar ali mujezin s hodnika, ki je napravljen okoli vitkega stolpa, s tako glasnim petjem, da ga lahko slišiš uro daleč. Besedilo njegovega petja, ki ga dvakrat ponavlja, je naslednje: »Bog je velik in mogočen, ni Boga razen njega in ni preroka razen Mohameda. Zbirajte se v božjem kraljestvu, na kraju pravice! Pridite pod streho večnega zveličanja!«. To pesem poje vsak dan petkrat, in sicer zjutraj, opoldne, popoldne, ob mraku in zvečer. Ko Turčini zaslišijo to klicanje, se začnejo umivati, naj že bodo domá, ali na potu na polju ali v kavarni. Če so na polju in ni vode blizu, se umivajo z zeliščem, na potu hité do prve hiše, v kavarni pa jim prinese kavarnar vode, da se umijejo in potem hité v džamijo. V turških mošejah ni klopj; verniki čepé, se na čudne načine premetavajo sem in tja, se vzdigujejo, počepajo, poklekujejo, glavo obračajo zdaj na levo, zdaj na desno, zdaj naprej, zdaj nazaj, potem se vržejo s celim životom na tla, križajo roke na prsih in jih spuščajo med noge, a pri vsem tem čudnem gibanju imajo obraz obrnjen vedno proti Meki; smer proti temu mestu je zaznamovana na steni vsake mošeje«.

¹³⁰ Ivan LAH, *V borbi za Jugoslavijo*, Ljubljana 1928, p. 72.

¹³¹ Fran MILIČINSKI, *Tolovaj Mataj*, Ljubljana 1917, pp. 41-47.

¹³² Omenjeno pesem je v slovenski jezik prevedel pesnik France Prešeren (1800-1849).

tehniko starih lesorezov ter sodi v sam vrh celotne slovenske knjižne ilustracije¹³³, sta na najlepši način predstavljeni Vavpotičeva fantazija in romantičen smisel za morbidnost. Ilustracija je nastala v času, ko so na soški fronti, v vasi Log pod Mangrtom v avstro-ogrsko vojsko vpoklicani bosensko-hercegovski vojaki iz Četrtega pehotnega polka zgradili na slovenskem ozemlju doslej edino (na fotografijah dokumentirano) mošejo.¹³⁴ Leta 1932 je nastala druga Vavpotičeva mošeja. Objavljena je bila na naslovnici ljubljanske revije »Odmevi slovanskega sveta«.¹³⁵ Med najpomembnejšimi arhitekturnimi spomeniki v prestolnicah slovanskih držav se (za podobo sokola in ščita s heraldičnimi znamenji) precej lepo vidita tudi minareta in velika, bela kupola.

Med slovenskimi likovnimi umetniki se je s podobami mošej doslej največ ukvarjal Božidar Jakac. Leta 1943, je v mestu Livno oziroma na eni od postaj, kjer se je na poti na drugo zasedanje AVNOJ-a v mesto Jajce ustavila slovenska delegacija, nastala risba »Mošeja v Livnem«, ki je bila objavljena leta 1964 v dnevniku slovenskega pesnika oziroma pisatelja Edvarda Kocbeka (1904-1981). V kakšnih okoliščinah je nastal ta precej bežen (za ilustrirane dnevnike značilen) likovni zapis, na svojevrsten način priča nekaj stavkov v Kocbekovem dnevniku: *»Pogled se mi je vzdignil na obširno in položno pobočje, posejano s starimi in novimi hišami, poškodovanimi in celimi, oko se mi je zaustavilo na slikovitih džamijah, kipečih iz častitljivih starih trdnjav. Tik nad starim muslimanskim mestom se pno strmo v višino razčlenjene pečine in romantično zaključujejo podobo zgodovinskega mesta. S tovariši sem odšel ob šumeči Bistrici navzdol in se sprehodil po novem delu mesta pod hribom. Nazadnje smo sedli v turško slaščičarno in poskušali baklavo in burek. In ko smo tako sedeli, se je nekdo spomnil verza iz Andrejkove knjige **»Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini«**: **»Livno ima trden zid, Turek je za zidom skrit«**. Zdaj šele so nam povedali, da se bomo sestali v mestu Jajcu...Do Jajca je še kar daleč. Po vsej priliki bomo ostali v Livnu samo kak dan, potem pa odrinili na zasedanje...Okrog kosila se je nebo znova pooblačilo, začelo je pršeti. Končal sem zapiske in legel. Ko sem se prebudil, sem bil mnogo bliže resnici zemlje, ki smo prišli včeraj vanjo. Pravkar sem sanjal, da mi je spodrsnilo na čudno okroglem hribu, ki smo se s težavo vzpenjali nanj; obdržal sem se tako, da sem se oprijel korenine, štrleče iz zemlje; korenina mi je sicer ostala v rokah, zato pa se mi je spremenila v sijoč polmesec; ozrl sem se in videl, da ga imajo že tudi drugi v rokah in da si ga zatikajo namesto zvezde na čepico; morda je najbolje, da si oboje združim, sem pomislil in vztrepetal. Islam ne vpliva name samo eksotično, v njem so provine, ki me vznemirjajo tuje domače. Nekateri mislijo, da so moji predniki ustoličevali gosposvetske*

¹³³ Tatjana PREGI, *Slovenska knjižna ilustracija*, Ljubljana 1979, pp. 23, 24.

¹³⁴ Vinko AVSENAK, 2006, cit. n. 7, pp. 45-50.

¹³⁵ *Odmevi slovanskega sveta* (leto 2, knjiga 2), Ljubljana 1932.

vojvode, drugi pa mislijo, da izvira moj rod prav iz bogomilov, ki so sprejeli islam in v sebi na poseben način spravili ostra nasprotja med realizmom in mistiko, krutostjo in nežnostjo, moškostjo in nežnostjo. Pridružil se jim je Matej Bor, ki je lani na Kamenjaku tako rad parafraziral stihe iz srbske lirike: »**popušio lulu, poljubio bulu i umro Kocbeg...**«. Resnica tega zapredenega prostora je sicer precej izgubila na svojem jasnem zunanjem obrazu, zato pa se vzburla v notranjost njegovih ljudi«. ¹³⁶ Leta 1946 je nastala Jakčeva risba »Krvavi most v Foči«, na kateri vidimo tudi leta 1993 porušene mošeje v bosensko-hercegovskem mestu Foča. To je pomemben dokument časa in na zelo visoki stopnji risarske dejavnosti obravnavana umetniška kreacija. S pomočjo precej neposrednega fiksiranja doživetij in vizij, je poskušal Jakac doseči umetniško poglobitev. Na podoben način je obravnaval tudi številne druge bosensko-hercegovski mošeje.

Leta 1973 je Milan Bizovičar ilustriral slovensko ljudsko pesem »Alenčica, sestra Gregčeva«. Že na prvi strani je upodobil mošejo in turškega jezdeca na konju. Nekaj podatkov o ilustraciji ponujajo tudi prvi verzi pesmi: »Leži, leži stezičica/in ta pelja vsred Turškega,/kar vidi daleč mi oko,/v Turčijo noter glòboko./Po nji pritekkel je enkrat/turškega carja sluga mlad./Bogme da, da je ta, da velja!...«.

Leta 1979, je Ivan Seljak Čopič ilustriral slovenski prevod romana »Travnička hronika. Konzulska vremena« bosensko-hercegovskega pisatelja Iva Andrića (1892-1975). Ob mošeji oziroma ob kupoli in minaretu je (podobno kot Vavpotič in Bizovičar) upodobil jezdeca in njuna konja. Na belem konju je Andrićev literarni junak, nesrečni francoski (Napoleonov) konzul Jean Baptiste Étienne Daville, ki se ni najbolje znašel v hladnem in nedostopnem bosensko-hercegovskem mestu Travnik.

Posebej moram omeniti (leta 1968 nastalo) Zelenkovo na surrealističen način obravnavano muslimansko pokopališče (kamnita tla, nagrobni spomeniki in ženska figura). Vrednotenje tega ter vseh drugih tukaj predstavljenih del bi močno olajšala izdelava nekoliko popolnejšega seznama slovenskih likovnih umetnikov, ki so se v svojih delih ukvarjali s podobami mošej. S tem zapisom želim narediti prvi korak v tej smeri in se pripraviti na drugi korak, ki bo povezan tudi z vprašanjem, zakaj se raziskovalci niso veliko ukvarjali z mošejami. Odgovor na omenjeno vprašanje (tudi če upoštevamo dejstvo, da mošeje niso bistveno zaznamovale opus nobenega umetnika) je seveda vse prej kot enostaven. Menim, da nas do njega lahko pripelje obsežnejša, interdisciplinarno zasnovana monografska študija, v kateri bi bil obravnavan čas od leta 1530 (ko se je iz turške prestolnice Istanbul vrnil ljubljanski

¹³⁶ Edvard KOCBEK, *Slovensko poslanstvo. Dnevnik s poti v Jajce* 1943, Celje 1964, pp. 152-154.

notar Benedikt Kuripečič¹³⁷ in leta 1531 v svojem potopisu objavil lesorez, na katerem vidimo minaret) do konca dvajsetega stoletja. Razloge za pisanje takšne študije sem našel tudi v dejstvu, da so nekatere upodobitve islamskih verskih objektov zelo pomembne za evropsko kulturno zgodovino.

Možje s fesi na soški fronti¹³⁸

V času prve svetovne vojne so avstro-ogrsko oblasti v avstro-ogrsko vojsko vpoklicale okoli sedemnajst procentov bosensko-hercegovskih moških starih od šestnajst do sedemdeset let. S tistimi, ki so se med letoma 1915–1917 bojevali na soški fronti so se srečali oziroma jih v svojih spisih omenili ameriški pisatelj Ernest Hemingway (1899-1961)¹³⁹ ter v avstro - ogrsko vojsko vpoklicani slovenski vojaki oziroma pisatelji Julius Kugy (1858-1944)¹⁴⁰, Ljudevit Pivko (1880-1937)¹⁴¹ in Prežihov Voranc (1893-1950).¹⁴²

¹³⁷ Peter WEISS, *Balkanski polotok, Turčija in Evropa v letu 1531 pri potopiscu B. Kuripečiču*, *Historični seminar* 3. (ZRC SAZU), Ljubljana, 2000, pp. 175-185; Ignacij VOJE, 2005, cit. n. 57, pp. 83, 211-214.

¹³⁸ Članek je bil prvič objavljen 2.10. 2007. O tem glej: http://www.bosnjak.si/index.php?option=com_content&task=view&id=26&Itemid=34 (stanje 26.2. 2008). Drugič je bil objavljen v decembru leta 2007. O tem glej: Husein Sejko MEKANOVIĆ, *Možje s fesi na soški fronti*, *Bošnjak* (godina 7., broj 31 - 32), Ljubljana 2007, pp. 13-24.

¹³⁹ Omenil jih je v leta 1929 objavljenem romanu »Zbogom orožje«.

¹⁴⁰ Julius KUGY, *Vojne podobe iz Julijskih Alp*, Ljubljana 1995, p. 47 »Sredi septembra 1917 sem prejel vprašanje X. armadnega poveljstva, ali bi mi bila po volji premestitev k 93. infanterijski diviziji (kmalu zatem je dobila oznako 55I.D) v Sočo...Tako sem ustanovil plezalno šolo, za kar so najprej dodelili 28 mož, med njimi izvrstno skupino visokogorskih Bosancev 4. regimenta, potem pa sem študiral gorski svet in plazove«.

¹⁴¹ Ljudevit PIVKO, *Proti Avstriji 1914 - 1918*, Maribor 1991, p. 222 »Bošnjak je človek, s katerim zna malokateri oficir ravnati. Pravijo, da je len, da je hinavski-slabo govore o njem. Jaz pa doslej ne poznam ljudstva, tako odkritosrčnega, vdanega in marljivega, kakor so Bošnjaki, ne poznam tako delavnih ljudi, kakor so ti-le bosenski »lenuhi«. Seveda, idejo mu moraš dati, idejo in vero v sebe in njega samega. Brž ko je v četi prepričanje, da si ji dober gospodar, in ko imajo vsi pregled, kaj se godi okrog njih in kaj hoče njihov gospodar, potem ljudje ne mislijo več nase in na svoje družine, temveč so s teboj vred en sam mehanizem, ki odlično funkcionira po tvoji želji.-Toda žal, da so glave tega čustveno in fizično enotnega mehanizma često nesposobné! Mnogi oficirji so demagogi, ki si skušajo kupovati naklonjenost ljudi in hlinijo prijaznost Bošnjaku, a imajo prazna srca. Večina tujerodne gospode je daleč od svojega podrejenega moštva!-Bosna ima zdravo ljudstvo, ki je sposobno izvajati čudeže«.

Že 23.5. 1915 so se začeli prvi boji, saj so ob reki Soči Italijani imeli Drugo in Tretjo armado, ki sta jim poveljevala vojvoda Aosta in general Frugoni. Druga armada, ki ji je poveljeval general Frugoni, je delovala od reke Vipave do gore Rombona in je imela za glavni cilj zasedbo avstro-ogrskih položajev okoli mesta Gorica. Tretja armada je delovala od reke Vipave do Jadranskega morja in je imela za glavni cilj zasedbo planote Doberdob. Avstro-ogrška armada, ki se je brez boja umaknila na obrambno črto Rombon-Bovec-Tolmin-Sabotin-Gorica-Devin in čakala na okrepitev, je imela zelo zanimivo obrambno taktiko, ki jo je uporabljala vse do preboja soške fronte: na prvi bojni črti so bili s strojnimi oboroženi opazovalci, na drugi bojni črti so bile skrite enote, ki so nadomeščale izgube čet na prvi bojni črti in jih podpirale z ognjem, na tretji bojni črti pa so bile skrite rezerve za morebitni protinapad, če bi se sovražnik prebil skozi prvo obrambno linijo. Italijani so prodirali zelo počasi in previdno. 31.5. 1915 so avstro-ogrski vojaki odbili napad Italijanov na Mrzlem vrhu. V treh dneh je na Mrzlem vrhu umrlo okoli tisoč šesto Italijanov in okoli štiristo avstro-ogrskih vojakov. 5.6. 1915 so Italijani iz dveh smeri napadli Krn ter ga zasedli in zajeli večje število avstro-ogrskih vojakov. Potem so z znano italijansko obotavljivostjo zamudili priložnost, da bi zavzeli sosednjo Batognico. To je bil nekakšen uvod v prvo od dvanajstih soških bitk. Začetni boji so bili Italijanom jasno znamenje, da so njihovi razkropljeni napadi več škodovali njim samim kot pa avstro-ogrskim vojakom. Kmalu zatem so Italijani ugotovili, da bi jim več uspeha lahko prinesel samo obsežnejši koordiniran napad z jasno opredeljenim ciljem.

V Prvi soški bitki, ki je bila dokumentirana v času med 23.6. in 7.7. 1915, se je spopadlo približno dvestopetdeset tisoč italijanskih in sto tisoč avstro-ogrskih vojakov.¹⁴³ Italijani so prešli reko Sočo le na treh mestih. 23.6. 1915 so začeli s strahovitim, teden dni trajajočim topniškim obstreljevanjem avstro-ogrskih položajev. Italijanski topničarji so bili še neizkušeni in niso usmerili izstrelke na eno določeno mesto: streljali so na celotni frontni črti vendar to ni imelo večjega učinka. Od 5.7. do 7.7. 1915 so se najhujši napadi vrstili na planoti Doberdob, hribu Šmihel (275m) ter na Tolminskem in Goriškem mostišču. Avstro-ogrski vojaki so jih sicer ustavili, vendar so imeli hude izgube: rešili sta jih le prihod večjih armadnih rezerv in konec italijanske ofenzive. V času Prve soške bitke Italijani niso zasedli nobenega pomembnejšega cilja, imeli pa so hude izgube. Pri Sredopolju (Redipuglia) so bili italijanski vojaki prisiljeni na umik, ki ga je iz cerkvenega zvonika v kraju Turiacco opazoval celo italijanski kralj Viktor Emanuel. Italijanski neuspeh je pomiril avstro-

¹⁴² Omenil jih je v svojem leta 1940 objavljenem romanu »Doberdob«.

¹⁴³ Marko SIMIČ, *Po sledih soške fronte*, Ljubljana 1996, pp. 42-46; Miro SIMČIČ, *888 dni na soški fronti*, Ljubljana 2007.

ogrske vojake, ki so se prepričali, da bodo lahko zaustavili Italijane že na Soči in opustili načrt, da bi imeli še eno obrambno črto ob reki Savi.

V času med 18.7. in 10.8. 1915, je bila dokumentirana Druga soška bitka, ki je pomenila dokončno slovo od italijanskih sanj o sprehodu na Dunaj in hitrem vkorakanju v Trst.¹⁴⁴ Bitko je spremljala neprizanesljiva propagandna vojna. Glavni italijanski cilji so bili Šmihel, planota Doberdob, Krn in Batognica (2164m). General Luigi Cadorna je bil zbral za bitko okoli tristo tisoč vojakov, ki so imeli dvakrat več topov kot avstro-ogrska armada generala Svetozarja Borojevića. V tej bitki italijanski topničarji niso obstreljevali avstro-ogrske vojske po vsej bojni črti: zasuli so jih z »bobnečim ognjem«, ki je bil predhodnica »bombardiranja v preprogi«. Pobočja hribov in gora so bila polna razkosanih in nepokopanih trupel, ki so močno vplivala na razmnoževanje podgan in širjenje nalezljivih bolezní, kot je na primer pegasti tifus. Številni boji mož na moža so potekali v hudi vročini, vojaki pa so umirali tudi od žeje. 21.7. 1915 so Italijani za kratek čas zasedli vrh Šmihela vendar so se po uspešno izvedenem protinapadu avstro-ogrskih vojakov morali umakniti. 25. in 26.7. 1915, v času, ko je Druga soška bitka dosegla svoj vrhunec, so Avstro-ogrski vojaki odbili vse napade tudi na Goriškem mostišču. Kot neuspeh je mogoče označiti le njihov umik na vzhodni rob Batognice. 10.8. 1915 je italijanski armadi zmanjkalo topovskih granat in streliva zato je general Luigi Cadorna ukazal začasno ustaviti italijanske napade. Tudi v času Druge soške bitke italijanski vojaki niso dosegli zastavljenih ciljev, obe vojskujoci se strani pa sta imeli okoli štirideset tisoč mrtvih, ranjenih in izginulih. 23.8. 1915, v času med Drugo in Tretjo soško bitko, so Italijani zasedli že prej izpraznjeni Bovec. Istočasno so obkolili in zasedli Čukljo (1767m) potem pa so se odpravili proti Rombonu. Na vrhu se je vnel hud boj mož na moža v katerem so avstro-ogrski vojaki uspeli pregnati italijanske vojske na severno pobočje Rombona.

V času med 18.10. in 5.11. 1915, je bila dokumentirana Tretja soška bitka v kateri je sodelovalo še več vojakov, kot v Drugi soški bitki.¹⁴⁵ Zahtevali so jo Angleži in Francozi, ker so želeli pomagati zaveznici Srbiji. Bitka se je začela z močnim italijanskim topniškim obstreljevanjem na bojni črti od Rombona do Jadranskega morja. Glavni cilj italijanskih vojakov je bil dokončati tisto kar jim ni uspelo v Prvi in Drugi soški bitki. Hudi boji so bili dokumentirani na Šmihelu, Sabotinu in planoti Doberdob. Na Batognici in Mrzlem vrhu so se z ročnimi bombami in bajoneti spopadle pehotne enote. Veliko dela so imele tudi avstro-ogrske gradbene enote, ki so uspeli na planoti Doberdob izvrtati več sto skrivališč (kavern) in dokončati

¹⁴⁴ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 47-64; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁴⁵ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 65-80; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

vodovodni sistem na Krasu. V času Tretje soške bitke so italijanski vojaki prvič uporabili letala-bombnike ter francoske jeklene čelade in ščite, avstro-ogrski vojaki pa so prvič uporabili lahke možnarje, ki so bili zelo učinkoviti, ker so jih postavili tik za obrambno črto. Tudi Tretja soška bitka se je izkazala za neuspeh italijanskih vojakov. Obe vojskujoci se strani sta imeli več kot sto tisoč mrtvih, ranjenih in izginulih vojakov.

V času med 10.11. in 11.12. 1915 oziroma teden dni po koncu Tretje soške bitke, je bila dokumentirana Četrta soška bitka, ki so jo pozneje Italijani posmehljivo imenovali bitka za parlament.¹⁴⁶ Neuspeh prvih treh bitk je namreč močno odmeval v Italiji: še posebej med italijanskimi parlamentarci, ki jim je Luigi Cadorna poskušal zamašiti usta s kakšnim odmevnim italijanskim vojaškim uspehom. To bi prav gotovo dosegel z zasedbo mesta Gorica, ki so ga 18.11. 1915 začeli sistematično obstreljevati italijanski topničarji in letalci. Čeprav so italijanska letala pred topniškimi in letalskimi napadi vedno trosila letake v katerih so prebivalce mesta Gorica pozvali naj se umaknejo na varno, se je število smrtno ranjenih in ranjenih iz dneva v dan povečevalo. Pehotni napad na Gorico je preprečil zelo natančen zaporni ogenj avstro-ogrskih vojakov, ki so bili v precej težkem položaju, saj je italijansko topništvo razdejal njihova zaklonišča. Italijanski vojaki niso uspeli zasesti hrib Sabotin, propadle pa so tudi nekatere njihove precej obsežne akcije na Krasu, planoti Doberdob in na Rombonu. Nekaj uspehov so imeli le v vasi Oslavje in na Goriškem mostišču. Tudi v Četrthi soški bitki niso bili uresničeni italijanski cilji. Obe vojskujoci se strani sta imeli okoli sedemdeset tisoč smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih vojakov.

12.2. 1916, v času med Četrto in Peto soško bitko, v hudih zimskih razmerah so avstro-ogrski vojaki zasedli Čukljo in jo branili vse do 10.5. 1916. Istočasno so italijanski vojaki za napad na Rombon uporabili tudi topovske granate kalibra 305mm, toda avstro-ogrski vojaki iz Bosne in Hercegovine so se uspešno branili. Italijani so imeli hude izgube: še posebej hude izgube so imeli na Batognici v globokih podzemnih rovih, kjer so avstro-ogrski vojaki aktivirali ogromno količino eksploziva in za vedno spremenili podobo celotnega vrha Batognice. O tem pričajo še danes vidni kraterji.

V času med 11.3. in 16.3. 1916, je bila dokumentirana Peta soška bitka.¹⁴⁷ Zima je prinesla zatišje ne pa tudi miru. Skorajda vsak dan so se spopadale izvidniške skupine. Italijani so napadli na Mrzlem vrhu ter med Šmihelom in Martinščico.

¹⁴⁶ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 80-112; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁴⁷ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 113-117; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

Avstro-ogrski vojaki so jim precej uspešno odgovorili s plinskimi granatami. Izgube na obeh straneh, so bile sorazmerno majhne, potek bojne črte pa se ni spremenil.

V času med 4.8. in 16.8. 1916, je bila dokumentirana Šesta soška bitka¹⁴⁸, ki je bila, vsaj kar se strategije tiče, popolno presenečenje za avstro-ogrške vojake. Italijani so namreč z nekaj slepilnimi manevri spremenili dotedanjo taktiko napadov, ki so vedno potekali po ustaljenih šablonah. Sabotin, Podgora, Oslavje, Šmihel in položaji pri vasi Ločnik, ki so bili glavni steber avstro-ogrške obrambe okoli šest kilometrov dolgega Goriškega mostišča, so doživeli enega od najhujših topniških napadov v prvi svetovni vojni: avstro-ogrski vojaki so bili v kavernah in sploh niso opazili, da je topniškemu napadu sledil tudi napad pehote. Italijanska zasedba večjega dela Goriškega mostišča je seveda pomenila naglo zasedbo glavnega cilja Šeste soške bitke, mesta Gorica. Luigi Cadorna je načrt za zasedbo Gorice sicer zaupal polkovniku Pietru Badogliu. Avstro-ogrška armada si je morala urediti nove obrambne položaje. Dejstvo je tudi, da bi italijanski vojaki v tej bitki lahko dosegli bistveno več, če bi njihovi poveljniki ukrepali hitreje in brez obotavljanja.

V času med 14.9. in 17.9. 1916, je bila dokumentirana Sedma soška bitka.¹⁴⁹ Tudi v tej bitki, so imeli italijanski vojaki izrazito premoč na bojiščih Trnovski gozd, Fajti hrib, Trstelj in Rombon. Avstro-ogrski vojaki so njihove napade ustavili s pomočjo metalcev plamena in solzivca. Na Rombonu so se dobro držali avstro-ogrski vojaki iz Četrtega bosenskohercegovega pehotnega polka, ki so v bojih mož na moža uporabili lesene kije, buzdovane. Čeprav je Sedma soška bitka trajala le štiri dni v njej je bilo na obeh straneh smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih okoli dvaintrideset tisoč vojakov. Luigi Cadorna je prvič pripisal krivdo za neuspeh bitke navadnim vojakom, ki so bili po njegovem mnenju pokazali premalo borbenosti.

V času med 9.10. in 12.10. 1916, je bila dokumentirana Osma soška bitka, ki je bila nadaljevanje Sedme soške bitke tako po ciljeh kakor – kot se je izkazalo na koncu – po pičlih uspehah.¹⁵⁰ Italijanski vojaki so bili kilometer in pol bližje Trstu. Avstro-ogrski vojaki so uspeli zgraditi nove strelske jarke in utrdbe v bližini prve bojne črte od Devina do Fajti hriba. S tem so povečali območje delovanja za italijansko topništvo in zmanjšali njegovo učinkovitost. V času Osme soške bitke sta obe vojskujoci se strani imeli okoli štirideset tisoč smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih vojakov.

¹⁴⁸ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 117-129; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁴⁹ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 130-133; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁵⁰ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 133-137; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

V času med 31.10. in 4.11. 1916, je bila dokumentirana Deveta soška bitka.¹⁵¹ Glavni cilj italijanskih vojakov, je bil odločen preboj proti Trstu. Pri tem jih je oviralo izredno slabo vreme. Avstro-ogrskim vojakom so prišle okrepitve iz Galicije. 31.10. 1916 se je vreme izboljšalo in začela se je italijanska topniška priprava obogatena s plinskimi granatami (bojnimi strupi), ki je kmalu potem prešla v »bobneči ogenj« na vsej bojni črti. Italijanski vojaki so sicer uspeli prebiti avstro-ogrsko obrambno črto pri Volovnjaku in prek Fajti hriba prodreti skorajda do Kostanjevice na Krasu, vendar niso v večji meri izkoristili pridobljene prednosti. Avstro-ogrski vojaki so njihov napad najprej ustavili in kmalu zatem prešli v protinapad. 4.11. 1916 so italijanski vojaki znova napadli v osrednjem delu Krasa in se proti večeru ustavili pri Opatjem selu. Od začetka vojne, so prav pri Opatjem selu prišli najdlje na avstro-ogrsko ozemlje, dvanajst kilometrov za prvo bojno črto. V času Devete soški bitke sta obe vojskujoci se strani imeli okoli šestdeset tisoč smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih vojakov.

V času med 12.5. in 5.6. 1917, je bila dokumentirana Deseta soška bitka.¹⁵² Po polletnem zatišju so se močno okrepljeni italijanski vojaki odločili za novo, Deseto soško bitko, ki so jo na celotni bojni črti nameravali izpeljati v treh fazah. Zavezniki so jim zaradi prejšnjih neuspehov odrekli pomoč. V času Desete soške bitke je bila precej močna tudi avstro-ogrška armada, saj so ji po umiritvi vojne z Rusijo prišle številne okrepitve. 25.5. 1917, je general Luigi Cadorna nameraval ustaviti Deseto soško bitko vendar se s tem niso strinjali avstro-ogrski vojaki, ki so 4.6. 1917 po kratkem in silovitem topniškem obstreljevanju napadli tudi s pehoto. 5.6. 1917 se je končal ta protinapad v katerem je avstro-ogrška vojska zajela več kot deset tisoč vojskovanja naveličanih in izmučenih italijanskih vojakov ter uspela zasesti nekaj, v prejšnjih bitkah izgubljenih položajev. V času Desete soške bitke sta obe vojskujoci se strani imeli poleg velikega števila ujetnikov tudi okoli dvesto tisoč smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih vojakov.

V času med 19.8. in 15.9. 1917, je bila dokumentirana Enajsta soška bitka.¹⁵³ Zaradi silovitega italijanskega topniškega obstreljevanja, ki se je začelo 19.8. 1917, so bile pretrgane vse telefonske zveze, kar je omogočilo lažje italijansko napredovanje v smeri severno in južno od Avč, južno od Vipave, na Banjšicah in na Tolminskem mostišču. Italijani so tudi z ogromnimi granatami kalibra 420mm napadli Škabrijel in ga večkrat neuspešno poskušali zasesti. Enajsta soška bitka, je bila najbolj krvav spopad na slovenskih tleh: obe vojskujoci se strani sta poleg ogromnega števila

¹⁵¹ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 137-143; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁵² Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 144-155; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁵³ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 156-177; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

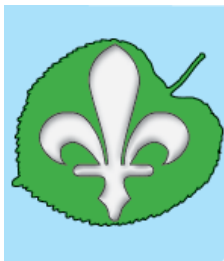
ujetnikov imeli tudi okoli dvestopetdeset tisoč smrtno ranjenih, ranjenih in izginulih vojakov.

V času med 24.10. in 30.11. 1917, je bila dokumentirana zadnja, Dvanajsta soška bitka, ki je jasno pokazala da sta v enajstih soških bitkah vojskujoči se armadi imeli malo uspehov in ogromne izgube.¹⁵⁴ Največji uspehi italijanske armade na soški fronti (zasedba Gorice, zasedba zahodnega roba Banjščic in dvanajst kilometrov dolg prodor za avstro-ogrsko obrambno črto na Krasu) so bili neznatni v primerjavi s približno dvesto tisoč smrtno ranjenimi italijanskimi vojaki. Hude izgube v avstro-ogrski armadi pa so opozorile predvsem na to, da ta armada še ene soške bitke ne bi mogla zdržati. To so dobro vedeli avstro-ogrski generali, ki so se odločili za protinapad v katerega so vključili tudi nemške enote. Zaradi strahu, da italijanski vojaki ne bi odkrili priprav na protinapad, so nove vojaške enote poslali na bojišče šele tik pred začetkom napada. Bali so se tudi, da bi kateri od številnih dezertarjev izdal datum protinapada, zato so navodila zadrževali prav do zadnjega trenutka. Cilji protinapada so bili: prebitje bojne črte pri Bovcu in Tolminu ter prodor vsaj do Gumina (Gemona) in Čedadada (Cividale). 24.10. 1917 točno ob drugi uri zjutraj v oblačnem in deževnem vremenu, so zagrmeli vsi avstro-ogrski in nemški plinometi. Približno pol ure pozneje se je začelo silovito topniško obstreljevanje italijanskih topniških položajev in utrdb. Ob deveti uri se je začel napad pehote, ki je bil odbit le na Rombonu in na Nevejskem prevalu. Avstro-ogrski in nemški vojaki so zasedli številne italijanske položaje pri Bovcu, Kobaridu oziroma Tolminu in v italijanski obrambni črti je nastala dvaintrideset kilometrov dolga vrzel. 27.10. 1917 se je na ukaz generala Luigija Cadorna začel splošen italijanski umik proti reki Tilment (Tagliamento), ki se je kmalu zatem spremenil v paničen beg. 1.11. 1917 so reko Tilment prečkali zadnji italijanski vojaki, z dolgimi koraki pa so jim sledili tudi avstro-ogrski vojaki iz Bosne in Hercegovine. 9.11. 1917 so prišli do reke Piave, kjer so jih ustavile združene italijanske, francoske in angleške čete. Rezultat bitke je bil več kot ugoden za avstro-ogrške in nemške enote.

Tudi na soški fronti so se bosensko-hercegovski vojaki (katoličani, muslimani in pravoslavni) od drugih avstro-ogrskih vojakov ločevali po (maroškem mestu Fes imenovanih in predvsem za arabsko muslimansko nošo značilnih rdečih) pokrivalih za glavo, fesih.¹⁵⁵ O tem je pričalo večje število ohranjenih fotografij, risb in slik.

¹⁵⁴ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143, pp. 178-230; Miro SIMČIČ, 2007, cit. n. 143,

¹⁵⁵ V prvi svetovni vojni so bosensko-hercegovski vojaki poleg rdečih nosili tudi fese sivo - zelene barve. O tem, da so se bosensko-hercegovski vojaki bojevali na soški fronti priča med drugim tudi v vasi Lepena v skalo vklesan fes.

Nekaj jih je objavil avstrijski raziskovalec soške fronte Werner Schachinger¹⁵⁶ ter slovenski raziskovalci Janez J. Švajncer¹⁵⁷, Vasja Klavora¹⁵⁸ in Marko Simič.¹⁵⁹

Občasno so fese nosili tudi drugi avstro-ogrski in nemški vojaki: »Avstrijski častniki, ki so bili v enotah 2. polka cesarskih strelcev, Knauer, Weithaler in Eisenstecken, opisujejo v svojih zapisih, kakšna je bila pot bataljonskih enot tega polka do bovškega bojišča...Že med potjo jih je presenetilo, da so morali svoja vojaška pokrivala zamenjati s bošnjaškimi fesi. Te zamenjave niso razumeli. Nadaljnja pot jih je vodila iz Trbiža v Rabelj, odtod pa čez prelaz Predel v Log pod Mangrtom...V Logu so si kot pravi mohamedanci ogledali tudi bošnjaško mošejo...Šele v Pustini so izvedeli, kaj se dogaja – da se pripravlja velika ofenziva – in čemu so jim na glavo posadili fese. Zamenjali bodo bošnjaške enote na bovškem bojišču...Do oktobra 1917 so položaje na Rombonu branili Bošnjaki; zamenjali so jih salzburški rajnerji...Tako so morali vojaki, ki so odhajali na položaje na Rombonu, že na Pustini zamenjati kape z bošnjaškimi fesi. Bošnjaki so morali celo svojega mujezina, ki jih je vsakodneвно zelo glasno klical k molitvi, pustiti na tem območju. Kljub temu da je to še počenjal, so Italijani kmalu opazili prevaro. Položaji so bili preblizu; kmalu so ugotovili, da so na položajih nemško govoreče stotnije«. ¹⁶⁰ Leta 1917 (na poti proti soški fronti), je nastala fotografija na kateri vidimo fese na glavah nemških vojakov, častnikov 35. nemškega plinskega bataljona, ki so med letoma 1915–1917 (skupaj z drugimi avstro-ogrskimi in nemškimi vojaki) s bojnimi plini zastrupili nekaj tisoč francoskih, italijanskih, avstro-ogrskih in nemških vojakov. Med zastrupljenimi je bil tudi znameniti francoski slikar Fernand Léger (1881-1955), ki je leta 1917 na sliki »Kvartopirci« predstavil svoje življenje na tako imenovani zahodni fronti (zastrupitev s bojnimi plini in bivanje v bolnišnici).¹⁶¹

¹⁵⁶ Werner SCHACHINGER, *Die Bosniaken kommen! 1879. – 1918. Elitetruppe in der k.u.k. Armee*, Graz-Stuttgart 1989. Schachingerjevo delo mi je bilo dostopno samo v prevodu v bosenski jezik. O tem glej: Werner SCHACHINGER, *Bošnjaci dolaze 1879. – 1918. Elitne trupe u K. und K. armiji*, Lovran 1996.

¹⁵⁷ Janez J. ŠVAJNCER, *Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v avstro-ogrski armadi*, Maribor 1988 (v Katalogu so fotografije označene s številkami 246 - 251).

¹⁵⁸ Vasja KLAVORA, 2000, cit. n. 6; Vasja KLAVORA, *Koraki skozi meglo. Soška fronta–Kobarid-Tolmin 1915–1917*, Celovec – Ljubljana – Dunaj, 2004.

¹⁵⁹ Marko SIMIČ, 1996, cit. n. 143,

¹⁶⁰ Vasja KLAVORA, 2000, cit. n. 6, pp. 232, 233, 314; O tem glej tudi: Janez MESESNEL, 1987, cit. n. 6, p. 252 »...med drugim so tudi Avstrijcem in Slovencem, ki so na Rombonu zamenjali Bosance, nataknilni fese, da Italijani ne bi opazili zamenjave in pa zato, ker so se Italijani Bosancev mnogo bolj bali...«; Oto LUTHAR, 2000, cit. n. 6, p. 85.

¹⁶¹ Norbert LYNTON, *Zgodba moderne umetnosti*, Ljubljana 1994, p. 98.

Na soški fronti in v njeni bližini se je z omenjenimi avstro-ogrskimi, italijanskimi in nemškimi vojaki srečal ter jih risal in slikal Légerjev štiri leta starejši sodobnik, v avstro-ogrsko armado kot vojni slikar vpoklicani slovenski slikar Ivan Vavpotič (1877–1943). O tem pričajo tudi številne risbe (med njimi moramo omeniti vsaj leta 1916 v vojaški suknji upodobljenega pisatelja Ivana Cankarja) in slike »Krajina ob fronti«, »Pri Tolminu«, »Topničarji«, »Žena na pragu«, »Goreči italijanski položaji pri Tolminu«, »Požar na kolodvoru v Sv. Luciji«, »Kranjski Janez«, »Posvetovanje zdravnikov v Leonišču med prvo svetovno vojno« in »Italijanski ujetniki na ljubljanskem gradu«. ¹⁶² Leta 1917 - nekaj desetletij potem, ko si je slovenski fotograf Christian Paier (1839–1895) kupil arabsko muslimansko nošo in se v njej (s fesom na glavi) fotografiral za spomin oziroma nekaj desetletij potem, ko sta slovenska slikarka Ivana Kobilca (1861–1926) in slovenski slikar Ivan Grohar (1867–1911) risala in slikala moške glave s fesi - so na soški fronti nastale Vavpotičeva slika »Možje s fesi se vozijo na fronto« ¹⁶³, risba »Bošnjak« ¹⁶⁴ in ilustracija slovenske pravljice »Mrtvi ženin«. ¹⁶⁵

¹⁶² Anica CEVC - Milček KOMELJ - Lidija TAVČAR, *Ivan Vavpotič 1877–1943*, Ljubljana 1987; Milček KOMELJ, *Prva svetovna vojna in slovenska likovna umetnost, Zbornik: »Velika Vojna in Slovenci«*, Ljubljana 2005, pp. 76, 77. »Motivno najneposrednejši odmev vojne pa je razviden iz dela predstavnika mlajše generacije realistov Ivana Vavpotiča, ki je - potem ko je leta 1915 v Gradcu opravil oficirski izpit - do konca vojne deloval v frontnem zaledju kot službeni vojni slikar. (Ustvaril je vrsto oljnih podob iz življenja vojakov, med njimi taborišča, topničarje, znamenite bosanske vojake s fesi, pa tudi hrepeneče ljudi v zaledju, italijanske ujetnike na ljubljanskem gradu, posvetovanje zdravnikov v ljubljanskem Leonišču ter risbe vojakov in tolminskih ruševin.) Na ta pripovedno koncipirana dela z vojnimi motivi pa je potrebno gledati predvsem kot na likovni dokument, saj mu njegov likovni način ni omogočil izraziti večje zgroženosti nad njenim nesmisлом, prizori nočne pokrajine s požari, granatnim ognjem in signalnimi raketami pa so se mu razcvetele celo v estetizirane podobe ognjemetov. V tem pogledu se Vavpotič uvršča med evropsko množico vpoklicanih umetnikov, ki so med vojno portretirali zlasti poveljnike na položajih in prizorišča bojev. Dela takih slikarjev so bila leta 1918 v Innsbrucku prikazana na posebni razstavi, med njimi tudi grafike s Slovenci povezanega lajtnanta Luigija Kasimirja, eno takih razstav pa je v *Domu in svetu* leta 1916 Izidor Cankar ocenil kot najnavadnejši propagandni kič. Vavpotič je skušal realistični žanr simbolično povzdigniti tudi v podobo kranjskega Janeza kot križanega uniformiranega vojaka, pred katerim kleči slovensko ljudstvo v narodnih nošah; taka alegorična slika pa je pomenljiva samo kot kuriozitet, saj kaže, kako nemogoče je bilo ujeti človeško trpljenje v umetnost na tradicionalno opisujoč in celo domačijski način. (O tem je v poglavju *Dies irae* v knjigi *Temni modernizem* najbolj poglobljeno doslej pisal že Tomaž Brejc.)«.

¹⁶³ Anica CEVC - Milček KOMELJ - Lidija TAVČAR, *Ivan Vavpotič 1877–1943*, Ljubljana 1987, p. 86.

¹⁶⁴ V leta 1917 objavljeni številki ljubljanske revije *Dom in svet*, je risba »Bošnjak« objavljena med stranema 144 in 145.

¹⁶⁵ Fran MILIČINSKI, 1917, cit. n. 131.

Na Vavpotičevi sliki »Možje s fesi se vozijo na fronto« vidimo perspektivično zelo zanimivo kompozicijo z realističnimi dopasnimi podobami treh mož, ki jih na podlagi rdečih pokrival za glavo, fesov, lahko predstavimo kot (avstro-ogrske vojake iz Bosne in Hercegovine) vojake. Močno individualizirana (z začrtano mimiko, ki razkriva duhovne značilnosti) sta samo oborožena vojaka, ki poskušata vzpostaviti stik z gledalcem. Ali sta se zavedala, da sta »prvovrstna topovska hrana«? Kateremu vojaku bi lahko na ustnice položili stavke¹⁶⁶, ki jih je od svojih bosensko-hercegovskih tovarišev slišal in v spominih omenil častnik avstro-ogrske vojske Hans Fritz? Poleg podob »enookih« mož, napetost in tesnobo na sliki stopnjujejo tudi slaba osvetljava, ostri kontrasti rumenih in vijolično-zelenih barvnih ploskev. Sodeč po položaju v katerem sta roki temnolasega vojaka z dolgimi, navzgor dvignjenimi brki, vojakov slikar ni presenetil: na poti na fronto, najbrž na vozu, ki ga je vlekla konjska vprega jih je upodobil posebej postavljene. Povsem v ozadju vidimo prikazni (prividu) podobnega tretjega vojaka, ki ga lahko primerjamo s prikaznimi (prividi) na Vavpotičevih portretih slovenskega pisatelja Slavka Gruma (1901-1949) in slovenskega pesnika Dragotina Ketteja (1876-1899).

Na Vavpotičevi risbi »Bošnjak«, ki je bila objavljena kot ilustracija črtice »Podobe iz sanj« slovenskega pisatelja Ivana Cankarja (1876-1918) vidimo stoječega, s pogledom uprtim v tla precej poduhovljenega oziroma zamišljenega moža z izrazitimi brki in daljšo brado. Oblečen je v plašč in hlače, na glavi ima fes, na rokah rokavice ter na nogah nogavice in škornje. Ob levem boku oziroma ob levi roki ima torbo. Za njegovim hrbtom vidimo majhno senco. Del sence, ki bi jo morali obravnavati kot senco fesa močno spominja na senco klobuka. Risba je signirana in datirana: »I.Vavpotič. Tolmin. Januar 1917«. Ali je Vavpotiču precej podobnega moža s fesom mogoče obravnavati tudi kot avtoportret? Čeprav so »eksotični vzhodnjaki«, kakor so bili na soški fronti precej pogosto označevani tudi bosensko-hercegovski vojaki (Italijanski vojaki so jih imenovali tudi »Orientali«), že v času študija v Parizu močno zanimali Vavpotiča¹⁶⁷, menim, da risbo »Bošnjak« ni mogoče obravnavati kot avtoportret. S tem seveda ne želim trditi, da na slovenski zemlji (v okolici Tolmina) Vavpotič ni občudoval fanatičnost in patriotizem bosensko-hercegovskih vojakov, ki so se, tako kot vsi drugi v avstro-ogrsko vojsko vpoklicani Slovani, sporazumevali v jeziku sestavljenem iz približno osemdeset nemških besed, takoimenovani »vojaški slovanščini« ter skupaj z »eksotičnimi vzhodnjaki« v turškem Cesarstvu oziroma na

¹⁶⁶ Werner SCHACHINGER, 1996, cit. n. 156, p. 241 »...Ako u knjizi života stoji da češ pasti, onda češ pasti. Ali ako je zapisano da češ opet vidjeti Bosnu, onda ti ni najdivljija vatra ništa neće moći i živjet češ! Sve je to kismet brate...«.

¹⁶⁷ Beti ŽEROVC, Vpliv simbolizma v zgodnjih delih Ivana Vavpotiča, *Zbornik za umetnostno zgodovino* Ljubljana 1998, p. 237.

Bližnjem Vzhodu pomembno prispevali k podaljšanju prve svetovne vojne.¹⁶⁸ Pogosto so bili predstavljeni kot nekultivirane, krvoločne zveri: »In čeprav so v propagandističnih opisih najpogosteje nastopali Francozi in Angleži, pravi sovražnik nemštva (tako v nemških kot v avstrijskih predstavah) ni bil Zahod, temveč ljudstva z vzhoda in juga Evrope. V opisu nekultiviranosti in krvoločnosti ljudstev s tega dela celine se stereotipi Nemcev oziroma Avstrijcev pravzaprav niso kaj dosti razlikovali od tistih, s katerimi so živeli Angleži ali Francozi. Tako kot so vsi imeli svoje Žide, so vsi na zelo podoben način prezirali Bosance, Indijce, črnske ameriške vojake, Maročane in Kitajce. Za Srbe, Črnogorce, Grke, Turke in Bolgare je tako pri enih kot pri drugih obveljalo mnenje, da jim kot tipičnim balkanskim vojščakom ne gre le za poraz sovražnika, temveč za smrt in uničenje njegove družine, skratka za izkoreninjenje celotne rase. Hujše mnenje in vrsto predsodkov so imeli samo še do Judov... V avstro-ogrski vojski je vloga drugorazrednih vojakov zadela Bosance. »Svinjarija, kako se dela z reveži Bosanci. Vsak jih pošilja v najhujši ogenj [...]. Neki divizioner je dejal: 'Geben wir dorthin Bosniaken, die Hunde werden schon aushalten'... [Pošljimo tja Bosance, ti psi bodo že zdržali]«. Nek drugi oficir je trdil, »da so Bosanci leni, da se znajo samo predat ali nazaj bežat«. Pisec citiranih besed, slovenski oficir Ivan Primožič, pa je na to resignirano ugotovil: »Seveda, ker so vedno v najtežjih pozicijah. Kjer nič ne opravijo Madžari, tja pošljejo naše Bosance«. Toda ne glede na svojo, za tedanji čas visoko (učiteljsko) izobrazbo in ne glede na to, da so ga nadrejeni kljub oficirskemu činu od časa do časa zmerjali za »Subosniaken«, je tudi sam podlegel stereotipom. Ob neki drugi priliki (str. 8) je namreč tudi sam »ugotovil«, da so Bosanci mojstri v laganju: »Pusti se ubiti, a resnice ne bo povedal«. Zato je tudi krivoce za občasne kraje najprej iskal prav med njimi. Po drugi strani pa so tako njemu kot tudi drugim – celo avstrijskim Nemcem – Bosanci služili kot primer neverjetnega poguma.«¹⁶⁹

¹⁶⁸ Peter VODOPIVEC, Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja, Zbornik: »Velika vojna in Slovenci«, Ljubljana 2005, pp. 9, 10 »Otomansko carstvo je bilo učinkovitejši vojaški zaveznik, kot so pričakovali v Berlinu, in močnejši nasprotnik, kot so napovedovali v Londonu in Parizu. Otomanske enote so na evropskih in azijskih bojiščih »zaposlile« več zahodnih in ruskih vojaških sil kot v Evropi italijanske in romunske avstrijskih ter po mnenju britanskega premiera Lloyd Georgea in nemškega generala Ludendorffa pomembno prispevale k podaljšanju vojne. Neuspeh britanski poskus izkrcanja na polotoku Galipoli in britansko – francoskega prodora skozi Dardanele se je leta 1915 zaradi močnega turškega odpora in več stotisoč mrtvih na zavezniški in otomanski strani spremenil v krvavo napoved množičnega umiranja na zahodnoevropskih frontah slabo leto – dve pozneje. Na Bližnjem Vzhodu so otomanske čete z nemškimi svetovalci in s pozivi k sveti vojni, džihadu, ogrozile Britance v Egiptu, ti pa so ob spodbujanju mladega arabskega nacionalizma vojaške operacije preusmerili proti Bagdadu in v Mezopotamijo in pripravljali temelje povojni francosko – britanski delitvi arabsko – islamskega sveta. V Londonu, kjer je zunanji minister Balfour oznanil, da bodo Židje v Palestini zopet dobili svoje ognjišče, so si poskušali brez pravega razmisleka o usodni daljnosežnosti danih obljub poleg arabske pridobiti še židovsko podporo«.

¹⁶⁹ Oto LUTHAR, 2000, cit. n. 6, pp. 82, 84.

Prav na tolminskem delu soške fronte se je bojeval in bil ranjen najmlajši med njimi, v bosensko-hercegovskem mestu Bjelina (današnja Bijeljina) rojeni Elez Dervišević (1902–1990), ki je kot častnik sirijske armade umrl v Damasku.¹⁷⁰ Koliko je vplivala soška fronta na življenje mladega moža Eleza in življenja vseh drugih (v avstro-ogrsko vojsko vpoklicanih bosensko-hercegovskih) vojakov pričajo med drugim tudi greben »Dosso dell Bosniaco«¹⁷¹, mošeja v vasi Log pod Mangrtom¹⁷², pregovor »Ako ima ruma bit će i šturma, ako nema ruma nema ni šturma!«¹⁷³ ter fotografija neznanega avtorja na kateri visoko nad vasjo Lepena (kota 1776) ob osamelem grobu vidimo vojaka s fesom, ki mu sence ogromnih, s snegom pokritih gora grozijo, da bo kmalu postal del z dvokapno streho pokritega spominskega obeležja.

Nekateri možje so bili rojeni pod srečno zvezdo in so avstro-ogrske vojaške postojanke oskrbovali z živili in drugimi potrebščinami. O tem priča tudi zapis neznanega avtorja, ki je bil objavljen leta 1916 v ljubljanski reviji »Tedenske slike«: »**Slike z goriškega bojišča:** Na Nekem visokem hribu na zapadnem bojišču donašajo živila do naših postojank večinoma le Bošnjaki. Težavno je njih delo. Večinoma imajo vsi čez 50 let. Toda ne slišiš od njih niti najmanjše nevolje. Nedavno so ti vrli Bošnjaki zopet nosili material po stezici, ki se vije kot kača na-kvišku. Ob stezici je tudi vrv, da se nosači oprijemljejo, ker je zelo nevarno. Ko je en Bošnjak prišel že blizu nas, se mu je na ledeni stezici izpodrsnilo in se je z brašnom vred skotalil v globino. Skalnata in snežna stena je na dotičnem mestu čez 200m visoka, popolnoma navpična ter skoro čisto gola: le tupatam štrli kaka korenina ali malo drevoce iz skale in snega. Možje, ki so videli ta prizor so mislili, da leži že razbit med pečinami. Ko pa eden izmed mož malo nižje čez stezico pogleda, glej čudo! Možak se drži prav malega drevesca kakih 50m globoko od prostora, kjer je padel. Ujel se je bil na suknjo in se zgrabil za drevesce. Ko mu možje vržejo vrv, je bil še toliko pri moči, da se je sam privezal na rešilno vrv. Nato so ga zopet gori potegnili. Pobil se je le na nogo in opraskal po obrazu. Seveda od

¹⁷⁰ Werner SCHACHINGER, 1996, cit. n. 156, pp. 260 – 271. Leta 2007 mi je letnico smrti Eleza Derviševića posredoval Njegova ekselencija, veleposlanik Bosne in Hercegovine v Ljubljani Izmir Talić, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

¹⁷¹ Marko SIMIĆ, 1996, cit. n. 143, p. 86.

¹⁷² Džamija na Soči, *Slovenec*, Ljubljana 24.10. 1917, p. 5. »Za mnogoštevilne mohamedance, ki se bore na soški fronti, so zgradili prekrasno džamijo, v kateri bodo mogli vsaj posamezni oddelki izvrševati svoje verske dolžnosti. Sam sarajevski reis el-ulema kakor tudi vojaški muftija odideta k slovesni otvoritvi«; Vinko AVSENAK, Mošeja v Logu pod Mangrtom, *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4., Nova Gorica 2006, pp. 45 – 50; <http://prohereditate.com/portal/clanki/clanek003.htm> (stanje 13.3. 2007)

¹⁷³ <http://prohereditate.com/portal/clanki/clanek003.htm> (stanje 13.3. 2007)

padca 50m globoko in od strahu je bil popolnoma onemogel ter so ga sanitejci takoj odnesli na obvezovališče». ¹⁷⁴

Številni med njimi, ki so umrli na soški fronti, sploh niso bili pokopani (O tem so na svojevrsten način pričala tudi avstro-ogrsko vojaška pokopališča). Ali jih je imel v mislih slikar Ivan Vavpotič, ko je leta 1917 ilustriral¹⁷⁵ slovensko pravljico »Mrtvi ženin«? Kakorkoli že, tudi številne bosensko-hercegovske lepe Majdalenke so več let (zaman) čakale na vrnitev svojih, na soški fronti pokopanih ženinov.¹⁷⁶

Leta 1917 v naselju Log pod Mangrtom (na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču kjer prevladujejo grobovi padlih iz Četrtega bosensko-hercegovskega polka, BH4 oziroma BHIR4), je bil branilec gore Rombon ter v bojih v Bovški kotlini padlim avstro-ogrskim in nemškim vojakom postavljen betonski spomenik¹⁷⁷, ki ga je ustvaril učenec znamenitega češkega kiparja Josefa Václava Myslbeka (1848–1922)¹⁷⁸, v avstro-ogrsko vojsko kot vojni kipar vpoklicani češki kipar Jan Ladislav Kofránek (1880–1954).¹⁷⁹ Spomenik, ki je nastal na podlagi vsaj treh osnutkov¹⁸⁰, je trdna

¹⁷⁴ Tedenske slike (številka 4., leto III., 26.1. 1916) pp. 52, 53.

¹⁷⁵ Anton DEBELJAK, Tolovaj Mataj – Martin Krpan, *Ljubljanski zvon*, Ljubljana 1918, pp. 220 – 225.

¹⁷⁶ Na tem mestu naj omenim samo, da je bosensko-hercegovsko dekle Đula Behrić Saračević (1892 – 1961) sedem let (zaman) čakalo na vrnitev vojaka Alija Behrića.

¹⁷⁷ Marko SIMIĆ, 1996, cit. n. 143, p. 96; David Erik PIPAN, 2003, cit. n. 8, pp. 48 – 52 Na Pipanov članek me je opozorila ravnateljica tolminskega muzeja gospa Damjana Fortunat Černilogar, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

¹⁷⁸ Václav V. ŠTECH – Otakar ŠPANIEL – Ladislav KOFRÁNEK – Karel POKORNÝ, *Josef Václav Myslbek*, Praga 1954.

¹⁷⁹ <http://www.jicinsko.cz/nn/00/25/nn025-6.htm#0256-4> (stanje 2.3. 2007) »Koncem června letošního roku si připomeneme 120. výročí narození významného regionálního sochaře Jana Ladislava Kofránka. Narodil se 24. června roku 1880 ve Vojicích kde navštěvoval také obecnou školu. V letech 1892 – 94 studoval na reálce v Jičíně, od roku 1894 na C.k. odborné škole sochařsko – kamenické v Hořicích a po jejím absolvování na C.k. akademii výtvarných umění v Praze. Zde byl, společně s Janem Štursou, žákem prof. J.V. Myslbeka. Studium ukončil roku 1902 a v témže roce se společně s Kafkou a Štursou poprvé představil veřejnosti. Na 63. výstavě Krasoumné jednoty v Rudolfinu vystavoval dva portréty a divčí akt Po koupeli. Podnikla studijní cesty do Německa, Francie, Anglie, Belgie, Holandska a Italie, od roku 1908 byl řadním členem Spolky Výtvarných umělců Mánes. V roce 1927 byl zvolen řádným členem České akademie věd a umění, 1950 dostal čestnou cenu České akademie věd a umění a v roce 1951 cenu fondu J. Mánesa za životní dílo a návrh na Jiráskův pomník. Zemřel v roce 1954 ve svém domě v Praze – Dejvicích. Mezi nejvýznamnější díla J.L. Kofránka patří sochy v nadživotní velikosti na budově Národní banky v Praze, šest soch na portálech městské knihovny v Praze, sochy na průčelí banky v Plzni, pomník padlým na Rombonu v

konstrukcija arhitektonske kvadratne baze in simbolične podobe gore Rombon (z vklesanimi, skrajšanimi imeni enot¹⁸¹, ki so sodelovale v bojih na Bovškem, napisi v nemškem¹⁸², slovenskem¹⁸³ oziroma bosenskem¹⁸⁴ jeziku ter signaturo kiparja Kofráneka¹⁸⁵) na kateri se v nadnaravni velikosti dvigata z vseh strani obdelani figuri tako imenovanega gorskega strelca in vojaka iz Četrtega bosensko-hercegovega pehotnega polka. Ločimo ju lahko po pokrivalih za glavo, značilnem ruševčevem krivčku na kapi in fesu. Realistična, najverjetneje po živih modelih močno individualizirana vojaka vestno opravljata svoje delo, opazujeta 2208 metrov visoko goro Rombon in zdi se kot da drug drugega spodbujata s pregovorom, ki ga je v Pragi iz ust učitelja Myslbeka slišal mladi kipar Kofránek: »Když nejde hora k Mohamedovi, musí jít Mohamed k hoře«. ¹⁸⁶ Gorski strelec v desni roki drži puško, z levo roko pa sončnim žarkom poskuša preprečiti, da bi ga motili pri opazovanju. Tesno ob njem (z nahrbtnikom in v podobnem razkoraku v kakršnem smo na fotografiji neznanega avtorja visoko nad vasjo Lepena ob osamelem grobu že videli moža s fesom), je vojak¹⁸⁷ iz Četrtega bosensko-hercegovega pehotnega polka.

Julských Alpách a předavším studie a portréty – například V. Nováka, F. Škroupa, A. Jiráka, Křížika a dalších. V našem regionu můžeme obdivovat Kofránkovy práce v hořické galerii i v rodných Vojicích, pro které navrhl pomník Svobody – památník obětem 1. světové války«. V devetem poglavju romana »Bosna i Soča. Bosanci na soškem frontu 1915 – 1917«, je Kofráneka kot vojnega kiparja predstavila tudi slovenska pisateljica Valerija Skrinjar Tvrz. O tem glej: Valerija SKRINJAR TVRZ, 2001, cit. n. 19.

¹⁸⁰ David Erik PIPAN, 2003, cit. n. 8, pp. 49 – 52.

¹⁸¹ »BH4 1916 – 17.; F.A.R.4; F.A.B.14; G.A.R.3.; I.R.59.; K.SCH.R.N2.; LIBAON.41.; LIR.4.; LIR.27.«.

¹⁸² »DEM ANDENKEN DER TAPFEREN VERTEIDIGER DES ROMBON VND DER IN DEN KAEMPFEN IM FLITSCHER BECKEN HELDENMVETIG GEFALLENEN SOLDATEN«.

¹⁸³ »HRABRIM BRANITELJEM ROMBONA«.

¹⁸⁴ »NA ROMBONU PALIM JUNACIMA«.

¹⁸⁵ »FECIT LADISLAV KOFRÁNEK PRAGA«.

¹⁸⁶ Václav V. ŠTECH – Otakar ŠPANIEL – Ladislav KOFRÁNEK – Karel POKORNÝ, 1954, cit. n. 178, p. 43.

¹⁸⁷ Slovenska pisateljica Valerija Skrinjar Tvrz je vojaku dala ime Vahid. O tem glej: Valerija SKRINJAR TVRZ, 2001, cit. n. 19, pp. 265, 266. »Onaj, vidiš, onaj tamo – pokazivao je Semko glavom ne skidajući oči sa spomenika – onaj prvi je moj brat Vahid. Još na otvorenju džamije dogovorili smo se da se nađemo ovdje prije nego krenemo kući...nek me ne čeka kad naiđe...nek požuri kući...tako mu reci,

V slovenski umetnostnozgodovinski literaturi spomenik v Logu pod Mangrtom ni bil obravnavan, čeprav ga je mogoče uvrstiti (skupaj s Peruzzijevim oziroma Dolinarjevim kipom »Kranjski Janez«¹⁸⁸) med na slovenskem ozemlju najlepše in najboljše ohranjene spomenike žrtvam prve svetovne vojne. Manjka tudi razprava o kiparju (akademskega realista, portretistu) Kofráneku.¹⁸⁹ Ali je Kofránek poznal svojega tri leta starejšega in na češko prestolnico Praga močno navezanega sodobnika, slikarja (akademskega realista, portretista) Vavpotiča? Prvič sta se lahko srečala že med letoma 1898–1905 oziroma v času študija v Pragi¹⁹⁰, drugič med letoma 1915–1917 na soški fronti in tretjič leta 1924 v Ljubljani na razstavi¹⁹¹ Društva upodabljajočih umetnikov »Manes« iz Prage, katerega član (od leta 1908), je bil tudi Kofránek. Kakorkoli že, njuna likovna dela, ki sem jih obravnaval oziroma predstavil v tem članku, so prav gotovo kvalitetnejša od del, ki jih je leta 1916 na razstavi¹⁹² v

prepoznat češ ga, isti je ko Kofránekov...znaš zajedno su bili na Rombonu...upoznao sam ja ovdje i kipara... raspričao se Semko«.

¹⁸⁸ Bojana HUDALES KORI, Kipar Svetoslav Peruzzi, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Ljubljana 1970, pp. 169, 187, 188; Špelca ČOPIČ, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, pp. 277, 278.

¹⁸⁹ Ladislav Kofránek nikoli ni pozabil svojega učitelja Myslbeka. O tem glej: Václav V. ŠTECH – Otakar ŠPANIEL – Ladislav KOFRÁNEK – Karel POKORNÝ, 1954, cit. n. 178, pp. 38, 44. »Když se člověku přiblíží jeho večerní čas, v mysli se často vracívá do svých mladých dnů. Chtěl bych dnes oživit vzpomínky na krásná léta své mladosti, která jsem prožil nablízku velikému umělci a člověku Josefu Václavu Myslbekovi. Když jsem k němu přišel, bylo mu padesát let a měl již za sebou svá nejkrásnější díla, jimiž dobyt českému sochařství slávy a uznání světa. Byl dosud pln mužné síly a neutuchající tvořivosti...Léta, která jsem prožil v jeho blízkosti, nikdy mi nevymizí z paměti«.

¹⁹⁰ Kofránek je dobro poznal tudi Vavpotičeva učitelja Hynaisa in Brožika. O tem glej: Václav V. ŠTECH – Otakar ŠPANIEL – Ladislav KOFRÁNEK – Karel POKORNÝ, 1954, cit. n. 178, p. 39. »Studium ve speciálce mohlo podle Myslbeka trvat nejdéle čtyři léta. Škola byla rozdělena na dvě oddělení. Jedno bylo v budově proti Rudolfinu, druhé, pro dospělejší, v bývalé výstavní budově pro umění na Výstavišti, kde byla také škola Hynaisova a Brožikova, Hynaisův, Ženiškův a Myslbekův osobní atelier«.

¹⁹¹ Koliko je Vavpotič poznal oziroma spremljal delo članov Društva »Manes« priča tudi njegov leta 1903 objavljeni članek »Manes v Hagenbundu«. O tem glej: Ivan VAVPOTIČ, *Manes v Hagenbundu*, *Ljubljanski zvon* XXIII., Ljubljana 1903, pp. 15 – 20, 78 – 83, 141 – 146. O ljubljanski razstavi Društva »Manes« glej: Antonin MATĚJČEK, *Moderna češka umetnost*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Ljubljana 1924, pp. 105 – 123.

¹⁹² Izidor CANKAR, *Razstava vojnih slik c. in kr. glavnega poročevalnega stana*, *Dom in svet*, Ljubljana 1916, pp. 53 – 55.

dunajskem Künstlerhausu videl slovenski umetnostni zgodovinar Izidor Cankar (1882-1958).

V članku seveda nisem predstavil vseh likovnih virov v katerih je mogoče najti na soški fronti upodobljene avstro-ogrske vojake iz Bosne in Hercegovine. Objavo takšnega dela (ki bo prav gotovo temeljilo na zelo obsežnih raziskavah) je mogoče pričakovati šele ob stoti obletnici zadnje soške bitke.

HISTORIA MAGISTRA VITAE EST

Stari latinski pregovor pravi, da je zgodovina učiteljica življenja. V veličastnem petem stoletju pr. n. š., je oče zgodovine antični Grk Herodot zapisal znameniti stavek: »Herodot iz Halikarnasa je ta poročila zbral in zapisal, da ne bi s časom zamrl spomin na to, kar se je godilo po svetu, zlasti pa, da bi se ne pozabila velika, občudovanja vredna dejanja tako Helenov kakor Barbarov, in zakaj je prišlo do vojne med njimi«. ¹⁹³ O prvi svetovni vojni, soški fronti in avstro-ogrskih vojakih iz Bosne in Hercegovine so poleg knjig in člankov na svojevrsten način pričale tudi fotografije mošeje v Logu pod Mangrtom. Moja velika želja je bila, da bi z lastnimi očmi videl ohranjene originalne fotografije in jih na najboljši način predstavil v tej knjigi. Ker se mi ta želja ni uresničila, sem moral odstopiti od prvotnega načrta in z nekaterimi dragocenimi podatki, ki sem jih našel, poudariti predvsem okoliščine v katerih je nastala omenjena mošeja. Med njimi ima poseben pomen moja hipoteza, da je (ob 500-letnici prvih turških vdorov na habsburško ozemlje) pred pragom Kraljevine Italije mošejo ukazal zgraditi avstro-ogrski cesar Franc Jožef. Zanimivo je, da so 18.8. 2007 (ravno na 177 rojstni dan cesarja Franca Jožefa) na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču v Logu pod Mangrtom predstavniki Islamske skupnosti v Sloveniji z grobov muslimanskih vojakov odstranili železne križe in na njihovo mesto spet postavili muslimanske nagrobnike, »nišane«. ¹⁹⁴ Kot zanimivost tukaj želim omeniti tudi dejstvo, da sem v naslovu knjige opozoril na 400-letnico objave prve bosenske knjige »Nauk karstianski«, ki jo je leta 1611 v Benetkah objavil bosenski frančiškan Matija Divković (1563-1631).

¹⁹³ HERODOT IZ HALIKARNASA, *Zgodbe. Prvi del*, Ljubljana 1953, p. 49. Čas v katerem je živel Herodot je slovenski zgodovinar Igor Grdina označil kot rojstno uro Evrope. O tem glej: Igor GRDINA, *Poti v zgodovino. Tri razprave*, Šentjur 2003, p. 17. »Peto stoletje je, preprosto rečeno, rojstna ura Evrope oziroma Zahoda: boj med Heleni in Perzijci ni bil eden od mnogih pretepaških spopadov za gospodstvo nad štirimi elementi in štirimi stranmi neba, temveč je šlo za epohalni boj med razumevanjem in obvladovanjem sveta. Vzhod bi v njem lahko zmagal in prevladal. Zahod se je lahko samo obdržal in s tem ustvaril kraljestvo različnih možnosti. Človek je mogel začeti izbirati med njimi. Perzijci niso dosegli svojega cilja, pač pa Grki: dogajanje v času in prostoru je postalo nekakšna grandiozna igra. Morebiti je njen smisel najbolje označil Aleksander Ivanovič Hercen, ki je »v imenu vsestranske logične svobode, v imenu neomejenega mišljenja, ki se sme dotakniti vsake stvari,« ugotavljal: - »Niti priroda niti zgodovina ne gresta nikamor, temveč sta pripravljene iti povsod, kamor se jima ukaže, če je to mogoče./«.

¹⁹⁴ Ob 90-letnici konca prve svetovne vojne oziroma v prvi polovici meseca novembra leta 2008 v Logu pod Mangrtom so neznanci oskrunili grobove in nagrobnike avstro-ogrskih vojakov, muslimanov iz Bosne in Hercegovine. O tem glej:

http://www.islamska-skupnost.si/index.php?option=com_content&view=article&id=96:zamenjani-krii-v-logu-pod-mangartom&catid=3:minas&Itemid=18;

<http://www.gorenjskiglas.si/novice/kronika/index.php?action=clanek&id=26560>

Poglavja Hidžra, Hasan in Husein, Hagia Sofija, Hercegovina, Husref-begova mošeja in Habsburžani, so morda na prvi pogled res preobširna in se oddaljujejo od naslova knjige. Sem jih želel objaviti v takšni obliki predvsem zato, ker menim, da so bili v doslej objavljeni literaturi postavljeni precej slabi temelji za resno strokovno obravnavo mošeje in avstro-ogrskega vojaškega pokopališča v vasi Log pod Mangrtom. Vseh šest poglavij je mogoče uporabiti tudi kot trdne dokaze, da je bila mošeja posledica najbolj krvavega spopada na slovenskih tleh oziroma da ni bila zgolj tujek, ki je motil pogled na glavni okras Julijskih Alp oziroma Triglavskega narodnega parka, goro Triglav (2864m) in vas Vrba v kateri je bil rojen slovenski genij France Prešeren. V knjigi sem predstavil nekatere najpomembnejše sestavne dele mošeje, ki so prava dediščina antične arhitekture na katere temeljih so se izoblikovala merila »večnostne arhitekture« (lat. *architecturae perennis*), ki presegajo čas in prostor.

Glavna značilnost mošeje sta bila nedvomno kupola in minaret s kvadratnim tlorisom, ki je na svojevrsten način pričal, da so ga zgradili prav avstro-ogrski vojaki iz Hercegovine. Dejstvo je tudi, da mošeja ni bila omenjena v knjigi posvečeni mošejam z lesenimi minareti, ki jo je leta 1990 v Sarajevu objavila Madžida Bećirbegović. Ali so se v Sarajevu in v Mostarju ohranili kakršni koli podatki o mošeji? Tukaj na to vprašanje res ne morem odgovoriti. Kot zanimivost želim omeniti le še fotografijo iz dunajskega vojnega arhiva na kateri vidimo mošejo, ki so jo v času prve svetovne vojne v Harji v Galiciji oziroma na tako imenovani »vzhodni« fronti zgradili avstro-ogrski vojaki iz Bosne in Hercegovine. Leta 2007 v Sarajevu, je fotografijo objavil zgodovinar Zijad Šehić.¹⁹⁵ Menim, da ni potrebno posebej poudariti, da je že zelo površna primerjava med mošejama v Harji in v Logu pod Mangrtom pokazala, da je bila slednja zelo kvalitetno umetniško delo.

¹⁹⁵ Zijad ŠEHIĆ, 2007, cit. n. 80, pp. 188, 189.